

NAMUR

1989

Facultés Universitaires N.-D. de la Paix

17-18 / 3 / 1989

**ARCHAEOLOGIA
MEDIAEVALIS**

12 / 1989

Red. : Service National Des Fouilles
Nationale Dienst Voor Opgravingen
J. De Meulemeester
M. Dewilde
A. Matthys
A. Seys
G. De Boe

NAMUR 1989

**Facultés Universitaires
Notre-Dame de la Paix
17 - 18/3**

**ARCHAEOLOGIA
'MEDIAEVALIS
12 / 1989**

Sections/Secties/Abteilungen.

1. Période mérovingienne/Merovingische periode/Merowinger Periode
H. Roosens, G. Lambert
2. Objets usuels/Gebruiksvoorwerpen/Gebrauchsgegenstände
D. Callebaut, S. Vandenberghe
3. Sciences connexes/Aanverwante wetenschappen/Verwandte Wissenschaften
C. Verbruggen, P. Hoffsummer
4. Castellologie/Castellologie/Schlosskunde
J. De Meulemeester, W. Ubregts
5. Eglises et Abbayes/Kerken en Abdijen/Kirchen und Klöster
J. Mertens, A. Dierkens
6. Archéologie urbaine/Stadsarcheologie/Stadarchäologie
M.C. Laleman, J. Alerus-Lecerf
7. Archéologie rurale/Landelijke archeologie/Ländliche Archäologie
A. Matthys, F. Verhaeghe

Avec la collaboration de/met de medewerking van/in Zusammenarbeit mit

- Ministère de l'Emploi et du Travail, ONEM(TCT)/Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, RVA(DAC)/Ministerium für Arbeit und Arbeitsbeschaffung
- Crédit Communal de Belgique/Gemeentekrediet van België/Gemeindekredit von Belgien
- Service National des Fouilles/Nationale Dienst voor Opgravingen/Amt für Bodendenkmalpflege
- Centre National des Recherches Archéologiques en Belgique/Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België
- Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix, Namur
- Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, stad Gent
- Le Comté de Jette/Het Graafschap Jette

Poëzie vanaf de sleufwand

Hij leest de grondlagen op de schietloodrecht afgepelde wereld, een stukje voorhoofd met rimpels van vroeger die de geschiedenis een aangezicht moeten geven.

Hij, de archeoloog, licht vergrijzend en licht kalend, meer en meer de juiste man op de juiste plaats.

Doodgraver, schattenjager, peuterend, schoffelend, scheppende schep-
per van nu en dan een nieuw verleden in het heden, vinder van wat
nooit bedoeld was om ooit gevonden te moeten worden.

Een mens ligt op een hoopje naast de sleuf, een stukje bot, beetje rot,
restje schouderblad en een klopje dat de droge korst eraf vallen doet,
lieveling, wees niet bang, ik laat je wel dateren.

Hij haalt het hoe, het waar en het wanneer naar boven en voelt zijn
eigen waarom aan de scherpe rand van een potscherf.

De aarde zit vol scherven.

De aarde is gelukkig.

De aarde is dolgelukkig als hij haar openbreekt.

Ergens, achter het kleine wijzertje van de tijd, in de schaduw van de
volle uren, kijkt hij als de kasteelheer, denkt als de Romein, leert hij
zijn eigen "déjà vu" te aanvaarden.

Hij weet dat het een spel is, een spel vermomd als wetenschap.

Een aangeklede jongensdroom, warmpjes toegedekt met rolmeters en
bodemkaarten.

Spelen is leven.

Leven op zijn best.

De levensdorst, met fijne spadesteekjes aan de moederaardeborst
gelest.

EEN TOESCHOUWER

Merovingische bewoningssporen te Roksem - Hoge Dijken (Gem. Oudenburg) (W.-VI.)

Begin 1988 werden belangrijke infrastructuurwerken uitgevoerd op het
domein van de *Hoge Dijken*, een oude zandwinningsput gesitueerd in

het grensgebied van de vroegere gemeentes *Roksem* en *Zerkegem*. Deze werken, verricht ten behoeve van de uitbouw van de verschillende tientallen hectaren grote Roksemput als natuureducatief centrum, omvatten onder andere oeververstevingswerken die van nabij werden gevolgd. Ter hoogte van de *Haspeslaghstraat* stelden we vast dat men vroeg-middeleeuws schervenmateriaal aan het licht had gebracht dat blijkbaar afkomstig was uit een aantal bewoningssporen. De vindplaats bevindt zich zowat 300 m ten westen van een terrein gelegen op het grondgebied van de gemeente *Zerkegem* waar enige jaren geleden door de *VOBOW* belangrijke waarnemingen werden gedaan met betrekking tot een Romeinse en vroeg-middeleeuwse bewoningssite. Ten einde zekerheid te hebben omtrent de aard van deze nieuwe site en ook met de bedoeling na te gaan in welke mate deze bij vroegere zandwinningswerken was aangetast, werd met medewerking van de *AROL* een eerste verkennend onderzoek ingesteld. Hieruit is gebleken dat de aan het licht gebrachte sporen duidelijk in verband te brengen zijn met een slechts gedeeltelijk vernielde merovingische nederzetting. De resultaten wettigden een meer grootschalige aanpak, uitgevoerd met medewerking van de *NDO*, waarbij rekening diende gehouden te worden met de aanwezigheid van een zone met beschermde vegetatie. Bij een eerste uitbreiding van het opgravingsareaal kon vastgesteld worden dat een deel van de bewoning later, tijdens de volle middeleeuwen, verstoord werd bij de aanleg van een grote diepe structuur. Benevens verscheidene grachten, standgreppels en paalgaten werd ook een waterput aangesneden; opmerkelijk is het voorkomen van heel wat kuilen waarvan enkele mogelijk als silo gefungeerd hebben. Een rechthoekige structuur bevatte het skelet van een rund. Hoewel niet zeer talrijk vertoont het vondstenmateriaal een gevarieerd beeld. Bij de ceramiek kan gewezen worden op het gewone gebruiksaardewerk dat gekenmerkt wordt door een typische plantaardige verschraling; enkele scherven wijzen mogelijk op contacten met de Angelsaksische wereld. Verder valt de aanwezigheid op te merken van verscheidene interessante glasvondsten. Een bronzen haarpin is versierd met een gestyleerde vogelkop. Belangrijk is de vondst van een zilveren muntje; het betreft meer bepaald een zgn. Angelsaksische *sceatta* uit de 7e of het begin van de 8e eeuw.

Y. HOLLEVOET (Aspirant N.F.W.O.)

Merovingisch grafveld te Erps-Kwerps (Br.)

De tweede opgravingscampagne op het Merovingische grafveld te *Erps-Kwerps* werd uitgevoerd gedurende de periode 15 september - 15 november 1988.

De noordwestelijke zone van de begraafplaats werd systematisch onderzocht. Hierbij kwamen 19 graven, of resten ervan, aan het licht waardoor momenteel 37 bijzettingen van het grafveld gekend zijn. Alle bijzettingen, op uitzondering van graf 119, werden tijdens deze campagne ten westen van het hoofdgebouw van de Romeinse villa aange troffen. Zij waren overwegend noordoost-zuidwest geörienteerd.

Naast de eenvoudige grafkuilen, min of meer rechthoekig uitgegraven, werden eveneens 4 "gemetste" graven en 5 kuilen met dwarsbalken aangesneden.

De "gemetste" graven lagen duidelijk gegroepeerd temidden van de overige bijzettingen. Zij vielen ook op door hun kleinere afmetingen. De grafwanden werden opgebouwd uit platte, lokale zandsteenblokken, soms langs de paramenzijde bekapt, waarin sporadisch een *tegula* fragment werd verwerkt. Voor de opbouw van de zijwanden werd geen mortel gebruikt. Grote zandsteenplaten werden als bevoering op de leembodem gelegd. Daarnaast beschikken wij over aanduidingen dat dergelijke zandsteenplaten voor de afdekking van de grafkuilen werden aangewend.

In 5 graven werden sporen van dwarsbalken aangetroffen. Zij lagen gegroepeerd in de uiterste noordwestelijke hoek van het grafveld. In vergelijking met de overige bijzettingen waren zij dieper in de bodem uitgegraven en vertoonden een zuivere rechthoekige vorm.

Opmerkelijk was het feit dat geen enkele van de dit jaar onderzochte bijzettingen grafgiften of elementen van de kledij bevatte.

Slechts in enkele graven kon de kistaflijning vastgesteld worden. Resten van nagels lieten in een paar gevallen toch toe de houten kist te reconstrueren of doen vermoeden dat de overledene in een kist werd bijgezet.

Het gebrek aan grafgiften en de verzorgde afwerking van de grafkuilen laten toe te veronderstellen dat wij hier te maken hebben met een latere fase van het Merovingisch grafveld.

Landen-Sainte-Gertrude (Landen) (Brab.)

Une double campagne de fouilles menée en 1958 et 1959 par J. Mertens à la fois sur le site de *l'ancienne église paroissiale de Landen* et à la fois sur *la motte dite "Tombe de Pépin"* (hameau St. Gertrude au sud de Landen) et publiée en plusieurs parties par J. Mertens en 1972 et 1976 et par J. De Meulemeester et A. Matthys en 1981, ainsi qu'une campagne de fouilles supplémentaire menée en 1980 par J. Erven sont à la base d'un mémoire de licence en histoire du moyen-âge dirigé par G. Despy à l'Université Libre de Bruxelles et présenté en 1988.

La mise en œuvre historique des sources archéologiques et leur confrontation aux textes de l'histoire de Landen et de Pépin l'Ancien (maire du palais d'Austrasie, mort en 640), ont permis d'éclairer l'interprétation des données archéologiques et des données proprement historiques afin de proposer aujourd'hui, un schéma d'évolution relativement bien daté pour Landen au haut moyen-âge.

Bibliographie:

St. DEMETER 1988: *Naissance d'une bourgade brabançonne: Landen, des origines à 1300*. Mémoire de licence U.L.B., Bruxelles.

St. DEMETER

Fouilles 1987-88 à la nécropole franque d'Omal (Lg.)

Une bande de 25 m x 12 m située à la périphérie nord-ouest a été explorée systématiquement. Elle se situe dans le prolongement de chantiers de fouilles antérieures, où une limite de la nécropole avait été décelée. De fait, dans les 2/3 environ de la surface exploitée cette année, nous n'avons découvert que 4 tombes toutes situées dans le même alignement ouest-est. Au delà, vers le sommet du plateau, le terrain s'est avéré complètement vierge de toute inhumation.

Alors que nous nous attendions à la même répartition dans le dernier tiers à fouiller, nous avons eu la surprise d'y découvrir 16 tombes faisant partie d'un groupe situé un peu à l'écart du cimetière.

Cette hypothèse est corroborée par l'observation de caractéristiques propres à cet ensemble. En effet, alors que les tombes en pleine terre avec emploi d'un cercueil posé sur traverses constituent la majorité des tombes; dans le groupe isolée, l'emploi du cercueil disparaît totalement. Le fond de plusieurs sépultures était également couvert de tuile pilée et de marne. Seuls les caveaux avec encadrement de moellons gardent les mêmes dispositions.

De plus, contrairement aux autres, les squelettes des tombes implantées à l'écart étaient très bien conservés et ce malgré le fait qu'ils se rencontraient directement sous la couche arable.

La répartition par sexe, sur base du mobilier funéraire, s'établit comme suit: 3 tombes avec mobilier funéraire masculin, 5 tombes avec dotation féminine dont une d'enfant et 10 offrandes atypiques. Deux sépultures dont une de nouveau-né ne contenaient aucun dépôt. Cette nouvelle série porte le nombre des tombes à 151.

Le mobilier funéraire (fin VIe-VIIe siècles) ne se différencie guère de celui recueilli dans le reste de la nécropole. Quelques objets méritent cependant d'être signalés, à savoir: un beau récipient en verre avec filets de même matière (T. 134); deux scramasaxes avec étui en cuir décoré de gros rivets en bronze moulé (T. 135 et 140), une fibule à cabochoons (T. 143) et une belle bague en bronze (T. 151)

Notons aussi la découverte d'une fosse ovale avec nombreux fragments de charbon de bois et amas central de silex et blocs de schiste. Elle appartient probablement au rituel funéraire mérovingien.

Enfin, un petit fossé étroit orienté nord-ouest/sud-est a été dégagé; il est situé dans le même axe que celui découvert 30 m plus bas lors de la campagne de fouilles 1985-86.

G. MOUREAU

Le cimetière mérovingien de Torgny (Lux.)

Au terme d'une 10ème campagne de fouilles menée pendant le mois de juillet 1988, on peut considérer comme pratiquement achevée l'exploration de la nécropole; un sondage d'une dizaine de m² reste à effectuer sur la frange occidentale du site.

Les recherches effectuées depuis 1978 par le *Musée Gaumais* avec l'aide du *Service national des Fouilles* et la collaboration des étudiants en archéologie des *Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur* ont permis de mettre au jour un champ de repos comptant près de 450 tombes réparties sur deux siècles. L'aire funéraire délimitée à l'ouest par une clôture de branchages, couvre une superficie étirée du nord-est au sud-ouest et mesure quelque 88 m de longueur sur 55 m de largeur.

Les deux dernières campagnes ont porté sur le secteur ancien du cimetière; un certain nombre de sépultures y découvertes semblent remonter au début du VIe siècle.

Dans cette zone, les défunts, le plus souvent inhumés dans des coffres de bois, étaient accompagnés d'un mobilier abondant où la présence de trois ou quatre vases était caractéristique.

Les urnes de type biconique sont en général ornées sur l'épaule de rosaces imprimées à l'aide d'un poinçon. Dans la tombe 420 fut trouvé un troisième vase décoré de bossettes. Ces urnes s'associaient souvent à des vases en terre rouge dérivés des formes de la céramique sigillée argonnaise. A Torgny, ceux-ci constituent une intéressante série comprenant une trentaine de pièces. Dans cet ensemble, citons le plat à collerette de la tombe 175 et les bols 408 et 418 dont le corps au profil encore très soigné est orné à la molette. Cette série céramique se complète de trois cruches (tombes 366, 376 et 400), de deux urnes à dégraissant quartzeux (tombes 372 et 376) et d'un broc (tombe 408). Les quelques verreries provenant de ce secteur sont toutes des coupes à fond légèrement concave et lèvre soulignée de filets d'émail blanc. Sur le fond des coupes 416 et 418, un décor obtenu par moulage présente une étoile à huit rais dérivée du chrisme.

L'armement de ces sépultures précoces est illustré par quelques fers de lance mais surtout par des haches d'allure massive, au tranchant symétrique ou développé vers le bas et par des francisques à dos bien profilé, toutes formes qui existent déjà dans les mobiliers de la seconde moitié du Ve siècle mais dont l'usage s'est prolongé durant une partie du VIe siècle.

Dans les tombes de cette époque, il faut noter l'absence de scramasaxes. Un des plus anciens exemplaires est probablement celui qui fut relevé dans la tombe 384 où il était associé à une hache symétrique. Cette arme courte était contenue dans un fourreau terminé par une

bouterolle en argent. Un cabochon en pâte de verre rouge serti dans un chaton ovulaire en argent à bord perlé ornait cette arme. La tombe 382 a livré trois armes offensives lourdes: une épée à petit pommeau, un fer de lance très court et une hache massive.

Les sépultures féminines de la première moitié du VIe siècle s'illustraient de fibules en "S" (tombes 385 et 416), aviformes (tombes 373 et 376) ou bien encore digitées (tombe 376). La plupart de ces fibules semblent avoir été initialement en bronze doré. Bien caractéristique de cette époque sont les pendants de ceinture, lestés par une grosse perle en terre et équipés d'un petit couteau à lame étroite.

Signalons enfin, en bordure de ce secteur du VIe siècle, la sépulture d'un guerrier porteur de l'épée et, juste à côté, celle d'une femme dotée d'un riche mobilier daté de la première moitié du VIIe siècle et comprenant notamment une belle broche discoïde dont la platine en or filigranée d'ocelles porte en son centre une perle de nacre et sur le bord de petites alvéoles emplies de verre alternativement rouge grenat et vert émeraude. Les bords du vêtement de la défunte était garnis de petites appliques en argent et un sphéroïde de cristal de roche gainé d'argent pendait à sa ceinture.

G. LAMBERT

Une entreprise en cours: le corpus des sculptures du haut moyen-âge de Belgique (Ve - Xe siècles)

Dans le cadre de la nouvelle licence spéciale (3ème cycle) en Histoire de Byzance et du Haut Moyen Age Occidental, créée à P.U.L.B. en octobre 1988, plusieurs projets de recherche ont été définis et certains d'entre eux sont déjà en cours de réalisation. Tel est le cas du *Corpus* belge des monuments sculptés du Haut Moyen Age, *corpus* qui trouve des correspondants dans des entreprises similaires d'Italie, de France et de Grande-Bretagne. Ce *Corpus* prendra en compte les monuments sculptés (sur pierre, sur ivoire, sur bois, etc.) entre le Vème et le Xe siècle et soit conservés actuellement en Belgique, soit originaires de la Belgique actuelle et conservés dans les collections étrangères, soit

disparus mais provenant de l'actuelle Belgique et connus par des textes, des relevés ou des photographies anciennes.

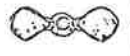

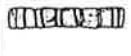

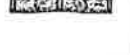

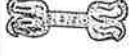

En étroite relation avec le *Corpus des Inscriptions médiévales de Belgique, Ve s. - c. 1300* (dont certaines lignes de force ont déjà été définies et pour lequel des dossiers ont déjà été constitués) et avec des entreprises comme celle, lancée par Luc Engen et Eugène Thirion, du répertoire des sarcophages mérovingiens et carolingiens de Belgique, le *Corpus* des sculptures du Haut Moyen Age de Belgique se présentera sous la forme d'un catalogue critique des pièces (avec relevés graphiques, photographies, descriptions détaillées, bibliographie la plus complète possible), où une attention particulière sera accordée au contexte historique et archéologique ainsi qu'aux problèmes chronologiques. Peut-être ce *Corpus* pourra-t-il également contribuer à la publication d'études similaires pour le Grand-Duché de Luxembourg (Echternach) ou pour le Limbourg hollandais (Maastricht), dont les liens sont évidents avec le matériel belge.

Tout renseignement qui aiderait à la réussite du *Corpus* et toute proposition de collaboration seront accueillis avec reconnaissance.

A. DIERKENS

Gelijkarmige fibulae uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk

In het kader van de licentiaatsverhandeling, die we in 1988 aan de *V.U.B.* voordroegen, hebben we een licht willen werpen op de gelijkarmige *fibulae* uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk. Na het opsporen van de voorwerpen zijn we overgegaan tot een morfologische studie. Aan de hand van de bevindingen die uit dit onderzoek voortvloeiden, hebben we getracht een typologie uit te werken. Hierbij hebben we enigszins rekening gehouden met de bestaande typologie die door W. Hübener werd gepubliceerd. We menen een negental groepen te kunnen onderscheiden, alsook een type dat we afzonderlijk hebben behandeld omdat het duidelijk om een vorm gaat die in Noord-Italië en Noord-West Joegoslavië thuishoort. De negen types kunnen verder in diverse groepen worden opgesplitst.

Type 1	 1.1.	 1.2.	 1.3.	 1.4.		
Type 2	 2.1.	 2.2.	 2.3.	 2.4.	 2.5.	
Type 3	 3.1.	 3.2.	 3.3.	 3.4.	 3.5.	
Type 4	 4.1.	 4.2.	 4.3.	 4.4.	 4.5.	 4.6.
Type 5	 5.1.	 5.2.	 5.3.	 5.4.	 5.5.	
Type 6	 6.1.	 6.2.	 6.3.	 6.4.	 6.5.	
Type 7	 7.1.	 7.2.	 7.3.			
Type 8	 8.1.	 8.2.	 8.3.	 8.4.	 8.5.	
Type 9	 9.1.	 9.2.	 9.3.	 9.4.		

Tabel 1 : Typologisch overzicht.

Typologisch overzicht van de gelijkarmige fibulae.

Over de wijze waarop de voorwerpen werden vervaardigd, zijn we vrij slecht ingelicht. De *fibulae* zelf vormen de enige informatiebron. Hieruit blijkt dat bijna alle objecten waren gegoten. De metalen die het meest werden aangewend zijn koperlegeringen zoals brons en messing. Zilver en tin komen ook voor maar in mindere mate. Vaak zijn de stukken versierd en konden we diverse technieken onderscheiden. De voorstellingen kunnen zeer uiteenlopend zijn, gaande van puntcirkelornamenten tot complexe diermotieven of florale motieven.

Het bestuderen van het verspreidingspatroon van de diverse *fibula*-types heeft ons in staat gesteld vermoedelijke lokale, regionale, inter-regionale en zelfs internationale handelskontakten en/of invloeden vast te leggen.

We mogen aannemen dat de oudste voorbeelden van gelijkarmige *fibulae* in de late 6e eeuw kunnen worden gedateerd. Een voorbeeld hiervan kennen we in Wellin. De meeste vormen blijken omstreeks het midden van de 7e eeuw te ontstaan en door te lopen tot in de 8e eeuw. In deze periode grijpen er enkele veranderingen plaats. Zo gaat men bv. het gebruik van diermotieven en puntcirkelornamenten achterwege laten. Daarentegen worden florale motieven belangrijker. Ook gaat men geen beugeltopplaten meer uitwerken. Bepaalde vormen die we in de Merovingische tijd niet kennen verschijnen nu en zullen doorlopen tot de late 9e of het begin van de 10e eeuw, de periode rond dewelke de gelijkarmige *fibulae* in onbruik lijken te geraken. Men heeft soms beweerd dat de grootte van de *fibulae* een rol speelt bij het dateren van de stukken. Ons onderzoek heeft uitgewezen dat dit niet altijd het geval is. Het geldt wel voor rijke exemplaren, zoals deze uit Muizen. Deze zijn uit zilver gemaakt, ook een nieuw verschijnsel. In de Merovingische periode verzilverde of vertinde men wel *fibulae*, maar het maken van grote zilveren exemplaren menen we in de Karolingische tijd te kunnen situeren. Wellicht mag men hier een vorm van belegging in zien, dit wordt trouwens bewezen door de aanwezigheid van dergelijke stukken in Karolingische muntschatten zoals bv. in Muizen, Féchain en Camon. Een aspekt van de items uit Muizen dat ook typisch Karolingisch blijkt te zijn, is de brede beugel. We denken hier over een aantal bruikbare criteria te beschikken om de objecten in de tijd te situeren. We hopen met onze bijdrage de archeologen enigszins in hun vorsingswerk te hebben geholpen. Toch zijn we ervan overtuigd

dat nieuwe ontdekkingen en studies ons bescheiden werk in de toekomst ruimschoots zullen ten bate komen.

St. VAN BELLINGEN

Studie van glas in Gent (O.-VI.)

Tijdens het vijftienjarige bestaan van de stadsarcheologische werking in Gent werd in een groot aantal contexten glas aangetroffen. Uit het rijk aanbod werden dertien gesloten post-middeleeuwse contexten voor een eerste studie geselecteerd.

In deze studie werd vooral de klemtoon gelegd op de vormtypologische aspecten en werd getracht een algemene tendens weer te geven van het glas vanaf de 15de en begin 16de eeuw.

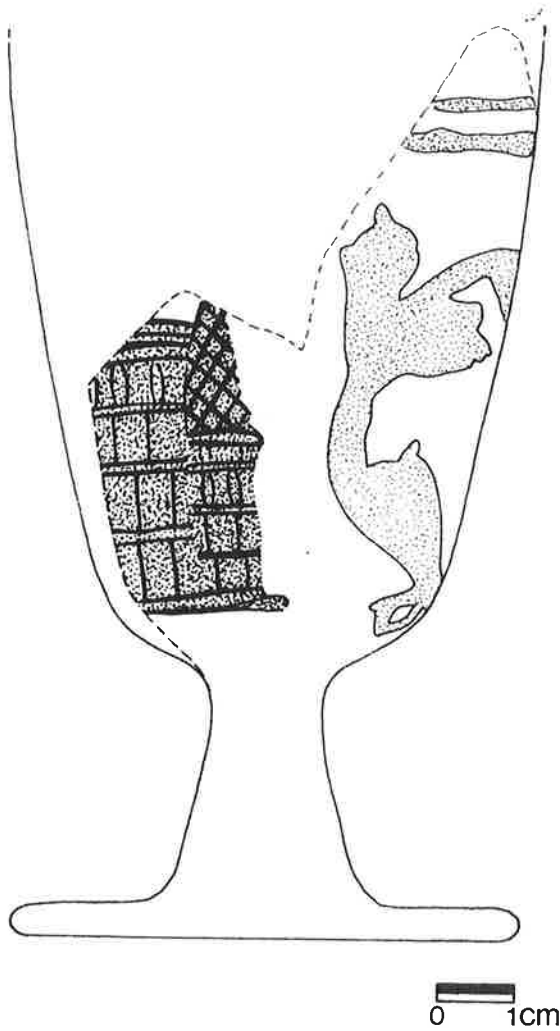
Het glas werd onderverdeeld in drie verschillende categorieën, nl. het drinkgerei, schenkgerei en diverse vormen zoals zalfpotjes, distilleerhelmen, vazen, enz.... We maakten tevens een onderscheid tussen groen getint *Waldglas*, het geelbruine, grijswitte of kleurloze glas "*à la façon de Venise*" en het kleurloze, lichtblauwe of lichtgroene glas "*à la façon anglaise*".

Aan de hand van tabellen en een grafiek konden een aantal vaststellingen gemaakt worden, zoals het blijven voorkomen van schenkgerei in groen *Waldglas* naast drinkgerei "*à la façon de Venise*", de grote aanwezigheid van glas in een aantal complexen zoals de Sint-Machariuwijk en de Sint-Pietersabdij en het belang van het glas "*à la façon anglaise*".

Wanneer we alle gegevens in beschouwing nemen, stellen we vast dat er een verre gaande diversificatie bestond van het vormgoed, gaande van de meer complexe naar de meer eenvoudige vorm. Een populariseringstendens merken we aan het veelvuldig voorkomen van Venetiaans en Engels luxeglas.

Het is de bedoeling dat dit eerste beperkt overzicht naar een meer doorgedreven systematische studie mag leiden waar ook het historische, sociale en economische kader van het glas aan bod komt.

Ch. DE BLESER

Gent, St. Macharius. Drinkglas op voet met geschilderde grisailleversiering, 16de eeuw (Tek. D.M.S.A.).

Gebrandschilderd glas van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai Stekene (O.-VI.)

Tijdens de opgravingen van de *Boudelo*-abdij werden 412 scherven gebrandschilderd glas gevonden. Onderzoek van dergelijke archaeologica is nog weinig gebeurd, daarom deze bijdrage.

De abdij behoorde tot de Cisterciënzerorde, waar strenge reglementeringen golden in verband met de versieringen; zo was gedurende lange tijd gekleurd glas verboden. Aanvankelijk waren de ramen in ongekleurd glas vervaardigd, waarbij het raamwerk met loodstrips in geometrische figuren was verdeeld.

In de XIIIde eeuw kwamen de *grisaille*-ornamentvensters in voege. Het glas werd gekleurd met ijzeroxide. Men beeldde sterk gestileerde botanische en geometrische motieven en delen van gebouwen uit. Vanaf de XIVde eeuw werd het glas dunner en werd er meer gebruik gemaakt van kleur, zoals kobaltoxide (blauw), koperoxide (groen) en mangaandioxide met ijzeroxide (geel). Alhoewel het verbod van kleur nooit is opgeheven, verdween stilaan het onderscheid met de glasramen van de niet orde-gebonden kerken.

De gevonden fragmenten zijn allen zeer klein; de oorzaak ervan ligt in het feit dat bij de ontmanteling van de abdij in 1578 de glasramen verkocht zijn, zoals blijkt uit het archief. Ze zijn bovendien sterk verweerd en schilferen af.

Tot de oudste stukken behoren 84 scherven met *grisaille* decor, bestaande uit vrij dikke strepen met rode tot donkerbruine kleur, terwijl de tussenliggende vlekken met dunne lijnen gearceerd zijn. Het merendeel van de voorstellingen bestaat uit sterk gestileerde bladmotieven, waarschijnlijk *acanthus*bladeren en wijnranken. Het ornamentvenster is omboord met een sierlijst, meestal bestaande uit op elkaar volgende cirkels, terwijl palmet - en bladmotieven zeldzamer zijn; ook geometrische figuren komen voor.

De dikte van het glas varieert van 3 tot 7 mm en is vrij helder met een groene tot lichtgroene kleur.

Tot het gebrandschilderd glas uit de XIVde eeuw behoren 332 stukken. De dikte varieert van 2 tot 3 mm. Het decor bestaat meestal uit architectuurelementen zoals zuilen, kapitelen, kruisgewelven, vensteropeningen en gebouwfragmenten. Eigenaardig is het voorkomen van Romaanse voorstellingen in deze gotische tijd. Botanische motieven

komen ook veel voor. De randversiering bestaat uit lijnen die in dikte variëren. Enkele scherven zijn voorzien van opschriften en tot de zeldzaam intacte stukken behoren twee wapenschilden met heraldische leeuw.

A. DE BELIE & M. DE SMET

De bodem van de O.L.Vrouwkathedraal te Antwerpen geeft zijn geheimen prijs: het vondstenmateriaal (Antw.)

Door de eeuwen heen ontstond de traditie mensen in een kerk te begraven. In onze streken maakte een decreet van keizer Jozef II, uitgevaardigd in 1784, een eind aan dit gebruik.

Ook de O.L.V.-kathedraal van Antwerpen was zeer gegeerd als laatste rustplaats. Het begraven werd systematisch aangepakt. Na verloop van tijd was echter alle beschikbare plaats onder de vloer ingenomen. Bij elke nieuwe bijzetting werden oudere graven dan - noodgedwongen - omgespit. Tijdens de opgravingscampagne in de kruisbeuk zijn sporen van vele honderden bijzettingen in situ aangetroffen. Daarnaast zijn er nog resten van ontelbare verstoorde graven.

Van de kisten rest niets meer dan vergaan hout en sterk geoxideerde ijzeren nagels, krammen en schroeven. Sierbeslag en handvaten lijken eerder zeldzaam.

Aankleding van de doden

In een aantal graven zijn fragmenten van kleding aangetroffen. Leken werden in een doodshemd of een lijkwade gehuld; geestelijken droegen hun ambtsgewaad. In de ondergrond van de kathedraal blijft enkel textiel op basis van dierlijk materiaal gedurende langere tijd relatief goed. Plantaardig materiaal vergaat zeer snel. Daarom vinden wij niets terug van de gewone lijkwaden en doodshemden. Enkel de koperen of bronzen spelden die het geheel in de plooi hielden zijn bewaard.

De priestergraven leveren voorbeelden op van bonnetten, kazuifels, stola's en manipels; zelfs van kousen en schoenen.

Sommige doden droegen een hoofdtooi van kunstbloemen en -bladeren, gemonteerd op een geraamte uit gevlochten koperdraad. Volgens de overlevering hadden enkel kinderen en ongehuwde volwassenen

recht op een dergelijke lauwerkrans.

Nog enkele andere vondsten kunnen eveneens bij de aankleding en persoonlijke opsmuk van de overledenen geklasseerd worden: een gouden ooringetje, een bronzen armband, een sierspeld, een zijden haarnetje, een sierkam.

Grafgiften

De christelijke traditie wil dat de mens zich bij zijn overlijden losmaakt van alle aardse banden. Grafgiften passen niet in deze filosofie. Het lijkt dan ook ietwat contradictorisch dat in vrij veel graven toch voorwerpen lagen, die duidelijk aan de dode waren meegegeven.

Een aantal kunnen nog als religieuze voorwerpen bestempeld worden. Dat geldt voor de kruisbeeldjes, schapulieren, medaillons, reliekhangers en pijpaarden Jezusbeeldjes.

De niet-religieuze voorwerpen zijn munten en kammen. Zij vormen een duidelijke aanwijzing dat naast de liturgische rituelen ook folkloristische begrafenisgebruiken bestaan hebben. Zij vinden waarschijnlijk hun oorsprong in veel oudere, niet-christelijke tradities.

Curiosa

Tenslotte dienen nog enkele voorwerpen vermeld te worden, die in geen van de voorgaande categorieën onder te brengen zijn.

Een eerste is een driedelig, ivoren manicureset.

De twee andere voorbeelden horen thuis in de paleo-pathologie. Het gaat om tandprothesen (één uit been en één uit been en goudraad) en om koperen plaatjes, die met lederen riempjes om een arm of been gespt waren. Tussen het plaatje en het bot zijn restanten van papier en/of textiel aangetroffen.

J. BUNGENEERS

Fouilles d'un atelier de potier médiéval à Andenelle (Andenne) (Lg.)

Du 16 août au 15 octobre 1988, des fouilles ont été menées dans le site anciennement désigné sous le nom de "*Tchestia d'Poùssère*", rue de la Grande France, à 400 mètres au sud de l'église d'Andenelle.

En 1973-76, des recherches avaient déjà mis au jour, en cet endroit, deux fours jumelés. Des sondages ultérieurs révélèrent l'existence

d'autres traces d'activité de potiers médiévaux. Les fouilles de 1988 entreprises sur une surface de 140 m², permirent de retrouver les vestiges suivants: superposé aux fours mentionnés plus haut, un four orienté à l'opposé de ceux-ci (ouest-est au lieu d'est-ouest). Seule sa superstructure, la voûte de la chambre de cuisson, avait disparu. A sa partie antérieure, la sole offrait la particularité de se prolonger au-dessus des conduits de chaleur, jusqu'à la base de la voûte; cet élargissement consistait en une banquette d'une vingtaine de centimètres d'épaisseur, perforée en deux endroits de trous circulaires. Cette caractéristique a été retrouvée également à Autelbas-Barnich, dans un four carolingien circulaire, dont la partie arrière, cette fois, comportait au moins dix perforations.

Dans le four andennais, on a pu constater que cet aménagement n'était pas original et que le four avait fonctionné pendant un certain temps avec une sole délimitée à l'avant et latéralement par les conduits de chaleur. Initialement, le four était donc en tous points semblable aux fours jumelés découverts en 1973-76 au même endroit. A peu de distance des fours, des fosses destinées à extraire de l'argile à fours ont été découvertes. Après usage, elles ont été comblées à l'aide de rebuts de fabrication. A un autre endroit, une zone de débris d'argile cuite, provenant d'un four non repéré, contenait également des rebuts de fabrication. L'argile destinée à la fabrication des poteries n'a pas pu être extraite sur place. Elle pourrait provenir d'un gisement situé à quelques centaines de mètres du site.

Non seulement, une quantité importante de rebuts de fabrication, mais également quelques poteries intactes ont été trouvées. Parmi les types nouveaux, signalons un fragment de cheval décoré d'oeils-de-perdrix. Un fragment d'une flûte à deux perforations longitudinales et à trous jumelés a également été trouvé. Mais il ne s'agit peut-être pas d'un produit local.

L'examen comparatif des trouvailles de fours superposés permettra une subdivision de la production de la période I d'Andenne (\pm 1050 - 1175) en deux phases. En effet, le four supérieur contenait des types de poteries absents dans la production des deux fours antérieurs (cruche, bol à décor à la roulette).

R. BORREMANS

Archeozoologisch onderzoek door het laboratorium voor paleontologie, R.U.G.

Aalst, Lange Zoutestraat 1 (O.-VI.)

Gautier A., in druk.

Een kleine verzameling beenderresten werd aangetroffen bij de restauratie van een huis. Het betreft konsumptieresten, daterend uit de 13de - 14de eeuw.

Aalst, Priester Daensplein (O.-VI.)

Gautier A., in druk.

Een kleine staalname van konsumptieresten uit de 13de - 15de eeuw toont het menu van de middeleeuwse binnenstad. Opvallend is de vrij frequente aanwezigheid van het schaap. Wellicht heeft dit iets te maken met de wol-perikelen in middeleeuws Vlaanderen.

Liège, Place St. Lambert

Gautier A. & Hoffsummer P., 1988

Het archeozoologisch materiaal beslaat de periode van de Romeinse bezetting tot de 13de eeuw A.D. Het bestaat voornamelijk uit konsumptieresten, afkomstig van jachtbuit, maar in overgrote meerderheid van gedomesticeerde dieren. Bij de middeleeuwse jachtbuit bevindt zich een bot van een eland (*Alces alces*), een diersoort die men voor deze periode in ons land reeds uitgestorven waande. De gedomesticeerde fauna toont twee fenomenen; in de vroeg-middeleeuwse huisdierenfauna is het rund veel minder vertegenwoordigd dan in de Romeinse periode (verloren gaan van kweektechnieken?); in de late middeleeuwen wordt het rund echter een zeer belangrijke vleesleverancier en verdringt het varken uit de middeleeuwse stad.

Staalname op diverse sites

Archeozoologisch onderzoek mag zich niet beperken tot het bestuderen van botmateriaal in het laboratorium. Het is belangrijk dat ook de bemonstering op het veld wordt gevolgd. Met name de staalname door middel van zeefstalen levert essentiële informatie, maar wordt nog op veel sites onvoldoende toegepast. In die optiek verwerkten wij, gedurende het werkjaar '88, staalnames van de opgravingen van het *Oosthof te Koekelare (W.-VI.)*, van het *site Roksem-Zeeweg (W.-VI.)*,

van het *Kasteel van Laarne* (O.-VI.), van de *Kathedraal van Antwerpen* en van de *Tchesté de la Rotche te Sugny* (Nr).

A. ERVYNCK

De zwarte rat: een middeleeuwse pest

De zwarte rat (*Rattus rattus*) is in onze streken vanuit het Middellandse Zeegebied ingevoerd door de Romeinen. Dit bewijzen vondsten uit onze buurlanden, want op Belgisch grondgebied dateert de eerste vondst, te Ename (O.-VI.), pas uit de periode van eind 10de tot begin 11de eeuw. Is de zwarte rat in de Romeinse tijd nog een schaarse verschijning, dan is ze in ongeveer alle middeleeuwse sites, waar goed bemonsterd wordt, terug te vinden. De vondsten tonen aan dat het dier in grote aantallen in de menselijke woonzone verbleef en zich bij uitstek aan het leven in de stad heeft aangepast. De aanwezigheid van deze ongenode gast bleef evenwel niet zonder gevolgen.

Niet één dier heeft een grotere invloed gehad op de middeleeuwse geschiedenis dan de zwarte rat. Ze werd vooral berucht omwille van haar aandeel in de verspreiding van pestepidemieën zoals de Zwarte Dood in de 14de eeuw. De zwarte rat is immers gastheer voor een vlooiensoort die de pestbacterie kan overbrengen. Als de ziekte uitbreekt in de rattenpopulatie en het merendeel der dieren sterft, wippen de besmette vlooiën over naar een andere gastheer; de mens. De gevolgen van de infectie zijn genoegzaam bekend: op minder dan 5 jaar tijd stierf meer dan een kwart van de 14de eeuwse, West-Europese bevolking. De gevolgen op economisch, politiek en sociaal vlak waren dermate verregaand dat ze heden nog moeilijk zijn in te schatten.

De schade die de zwarte rat toebreacht beperkte zich echter niet alleen tot de volksgezondheid. Het economisch verlies door het aanvreten en vervuilen van voedselvoorraden en het vernielen van landbouwgewassen was allerminst gering. Bovendien zegt de veelvuldige aanwezigheid in de menselijke woonplaatsen van een dier zoals de zwarte rat, iets over de omstandigheden waarin de mens vroeger leefde. Dit geldt trouwens ook voor andere kleine dieren (muizen, spitsmuizen, vogels

en allerlei insecten). Als archeologie een reconstructie beoogt van het dagelijks leven in vroeger tijden, is het dus zeer belangrijk aandacht te hebben voor de bemonstering en de studie van de resten van kleine dieren. Het is bovendien enkel de archeologie die informatie kan leveren vermits de geschreven bronnen ons helemaal in de steek laten. Dit is niet alleen te wijten aan het feit dat zij niet door biologen zijn geschreven maar ook omdat de alledaagse, banale dingen zelden aan bod komen.

A. ERVYNCK

Middeleeuwse fretten en konijnen: zeldzame vondsten uit het kasteel van Laarne (O.-VI.)

Gedurende de opgravingscampagne in het *kasteel van Laarne* in 1986 (o.l.v. E. Balthau, L. Hanselaer & F. Verhaeghe), werden twee bijna complete skeletten van fretten (*Mustela putorius* f. *fuero*) gevonden. De beenderresten werden aangetroffen in een laag die, dankzij het archeologisch onderzoek, te dateren is in de eerste helft van de 14de eeuw. Uit dezelfde vondstcontext kwamen ook een aantal konijnenbotjes te voorschijn.

Niemand zal opkijken bij de vondst van konijnenbeenderen in het afval van een middeleeuws kasteel. Nochtans ligt dat niet zo voor de hand. Het konijn kwam na de ijstijden in West-Europa immers enkel voor op het Iberisch schiereiland. De geschreven bronnen leren ons dat men het dier pas tijdens de hoge Middeleeuwen in onze streken invoerde. Het werd uitgezet in duingebieden of, in het binnenland, in warandes en werd vooral gekweekt voor de pels. Opvallend is nu dat, terwijl de teksten wijzen op de aanwezigheid van enorm talrijke populaties, er bijna geen beendervondsten beschreven zijn uit de middeleeuwse sites. De archeozoologische contexten die in deze sites bemonsterd worden bestaan voornamelijk uit keukenafval. Betekent dit dat het konijn niet of zelden op de middeleeuwse tafel verscheen? Of was de verspreiding van het dier en zijn integratie in onze fauna minder ver doorgevoerd dan de teksten suggereren?

Ook de vondst van de resten van een fret is een gelukstreffer, vermits

we te maken hebben met het enige beschreven fossiel voor West-Europa. De fret is een gedomesticeerde bunzing (*Mustela putorius*). Hij werd in West-Europa door de mens gekweekt vanaf de hoge Middeleeuwen en ingezet bij de jacht op de pas geïntroduceerde konijnen. Dat dit dier zelden wordt gevonden bij archeologisch graafwerk is vooral te wijten aan het feit dat het ook bij leven een zeldzaam lid van de huisdierfauna was. De beenderen kunnen bovendien nooit tussen consumptieafval gevonden worden.

A. ERVYNCK & D. VAN DAMME

Dendrochronologie et étude des charpentes de l'abbatiale de Floreffe (Nr)

L'abbatiale de *Floreffe* est couverte de charpentes de toiture parmi les mieux conservées et les plus représentatives du pays mosan. Elles reflètent une partie de l'histoire complexe du monument à propos de laquelle les textes du Moyen âge, pour une fois, ne sont pas rares. A ces sources, il était utile d'y ajouter la dendrochronologie.

Le résultat des analyses a permis de dresser deux belles chronologies locales, une de 919 à 1227 et l'autre de 1425 à 1636. Les phases d'abattages sont les suivantes: vers 1170 pour le toit du transept, soit cinq ans au moins après la pose de la première pierre en 1165; vers 1230-1235 pour la charpente de la nef; automne-hiver 1636-1637 pour la charpente du chœur.

A eux seuls, les trois types de charpentes de l'église illustrent des étapes fondamentales dans l'art de la charpenterie des toits à versants opposés: la charpente à chevron-formant-ferme du XIIe siècle, touffue et non contreventée; la distinction des fermes maîtresses et secondaires, l'apparition du sous-faitage au milieu du XIIIe siècle; le contreventement, l'allègement de la charpente, la diminution de la consommation en bois au XVIIe siècle.

Orientation bibliographique:

Floreffe, 850 ans d'histoire, vie et destin d'une abbaye de Prémontrés, catalogue de l'exposition, Floreffe, 1973.

P. HOFFSUMMER

Karolingische Castra in Vlaanderen en Artesië

Sinds jaren staat de studie van ontstaan en evolutie van de middeleeuwse aarden versterkingen op het onderzoeksprogramma van de *NDO* en het *NCONB*. Hierbij gaat de aandacht ook uit naar deze versterkingen, getypeerd door een gracht met aan de binnenzijde een aarden ringwal met palissade, waarbij het geheel het patroon aanneemt van een cirkulaire vorm. De datering ervan situeert zich op het einde van de 9de en in het begin van de 10de eeuw. Een systematisch onderzoek van kadasterplannen in Vlaanderen toonde aan, dat burchten met circulair patroon zowel op het platteland als in de steden kunnen teruggevonden worden. Dit kan verklaard worden vanuit het feit, dat zowel adellijke initiatieven, als deze van de lokale bevolking aan de basis liggen van de oprichting van deze kampen, die vooral een functie van vluchtburg hadden. Eens het gevaar geweken, verloren sommige versterkingen hun redenen van bestaan en verdwenen. Anderen werden opgenomen in het grafelijk verdedigingssysteem en / of werden kasselrijhoofdplaats. Op die wijze liggen zij mede aan de basis van de stadsontwikkeling.

Dit feit was één van de aanleidingen tot het systematisch onderzoek van stadsplattegronden in de *Atlas van J. van Deventer*, en dit in het gebied van Vlaanderen, Artesië en Doornik; ook Antwerpen werd in het onderzoek betrokken.

Qua vorm kan men 3 soorten *castra* onderscheiden. De ronde versterkingen (*RV-type*) vormen een eerste groep (Broekburg, St. Winoksbergen, Veurne, Diksmuide en Gistel). Een tweede groep omvat de halve-kringversterkingen (*HKV-type*), die een halve cirkel vormen rond een terrein, dat aansluit op een natuurlijke depressie (St. Omaars) of op een rivier (Atrecht, Ieper, Armentiers, Kortrijk, Doornik, Gent, Antwerpen, Ninove en Aalst). Een derde groep *castra* zijn deze gebonden aan een bijzondere lokale hydrografie (ontdubbelde rivierarmen of meanders) (Dowaai, Rijsel, Ieper, Oudenaarde, Gent en Dendermonde). De *burg* van Brugge is moeilijker te situeren. Naast de hypothese dat de 9de eeuwse burcht hetzelfde bouwschema moet volgen als dit van de andere *RV-type* burchten van de kuststreek, moeten we ook de mogelijkheid voor ogen houden, dat deze burcht van het *HKV-type* zou kunnen zijn, waarbij een halve-kring-omheining (met gracht, wal en palissade) de hoek afsneed tussen de *Kraanrei* en de *Groene Rei*.

De oppervlaktevergelijking van deze versterkingen levert ook 2 groepen op. Enerzijds zijn er de kleinere adellijke burchten; de reeks grotere sites bepaalt anderzijds die aarden omheiningen, die typerend zijn voor de organisatie van een reeds gestructureerde handelsgemeenschap, die zich achter een aarden wal verdedigde. Zo kunnen we in Antwerpen de 2 groottes, beiden van het *HKV-type*, onderscheiden: enerzijds het kleinere, jongere Ottoonse *castrum* (ca 980); maar anderzijds ook de 9de-10de eeuwse handelsnederzetting, waarvan de *Hoogstraat* mogelijk de centrale as was.

De hier vooropgestelde schema's dienen als werkhypothesen voor toekomstige opgravingen: sommigen werden ondertussen bewezen (bv. Veurne en Gent - cf M.C.LALEMAN & RAVESCHOT, Stadsarcheologisch onderzoek in Gent, in dit volume); anderen (bv. Antwerpen en Brugge*) kunnen misschien, dankzij opgravingen, in een niet al te verre toekomst aangetoond of weerlegd worden; nog anderen zullen mogelijk nooit het stadium van hypothese ontgroeien !!!

Bibl.: J. DE MEULEMEESTER, *Karolingische castra en stadsontwikkeling: enkele archeo-topografische suggesties*, *Archaeologia Belgica V*, Brussel, 1989.

* Bij het ter perse gaan van deze tekst kregen we reeds een bevestiging van de aanwezigheid van een circulaire gracht op de "burg" te Brugge (cf H.DE WITTE, Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge, in dit volume).

J. DE MEULEMEESTER

Het einde van de middeleeuwse woontoren in Vlaanderen

Sinds 1984 wordt een systematische inventaris opgesteld van alle middeleeuwse woontorens waarvan nog voldoende elementen in opstand staan om een architecturaal onderzoek en vooral een grondige studie van de inwendige organisatie en de bewoning van deze gebouwen toe te laten. Het bestudeerde gebied omvat delen van het graafschap Vlaanderen, het hertogdom Brabant, het graafschap Loon, het prinsbisdom Luik en het graafschap Henegouwen. Het grootste gedeelte van de meer dan 50 bestudeerde donjons kan worden gedateerd van

het einde van de 13de tot het begin van de 16de eeuw. Deze groep leent zich dan ook uitstekend tot een studie van de eindfase van de donjon in onze gewesten.

De bestudeerde gebouwen laten toe een algemene omschrijving van de middeleeuwse woontoren in Vlaanderen vast te leggen. De burgerlijke kenmerken domineren duidelijk de militaire: deze laatste komen praktisch nooit op een systematische wijze voor en zijn meestal beperkt tot geïsoleerde passief-defensieve of representatieve elementen. Omwille van de beperkte variatie in het reliëf zijn deze gebouwen allemaal vlakgeburchten en over het algemeen omringd door natte grachten. De motten zijn zeldzaam geworden.

Er kunnen meerdere tendenzen worden onderscheiden in de evolutie van de middeleeuwse woontoren. Het verschijnen van de artillerie betekent geenszins een onderbreking in de oprichting van de kwetsbaar geworden traditionele woontoren. Soms kan hij zelfs voorzien zijn van schietgaten voor vuurwapens. Hij wordt bovendien steeds hoger gebouwd terwijl bestaande gebouwen worden opgehoogd met één of meer vaak moeilijk te interpreteren verdiepingen. In bepaalde gevallen wordt de toren zelfs bekroond met een nieuwe niet-functionele weergang. Tegelijkertijd wordt het wonen ontdudd: de dagelijkse bewoning kan een gedeeltelijke verschuiving ondergaan van de toren naar een ertegen aangebouwd woonhuis of verschuift volledig naar een losstaand huis. In dit stadium behoudt de toren nog steeds een aantal residentiële kenmerken, doch de geringe bewoonbare oppervlakte en de beperkte kwaliteit van de comfortelementen wijzen erop dat de donjon meer en meer ontaardt tot een prestigesymbool. Bepaalde woontorens vormen een overgang naar de stedelijke woningen: behalve dunnere muren verschijnen als belangrijke nieuwe elementen de gang en de voorgevel, voorzien van grote symmetrisch aangebrachte kruisvensters. De 16de-eeuwse torens verliezen ook langzamerhand hun onafhankelijk karakter waarbij hun circulatie wordt opgenomen in de algemene organisatie van het kasteel.

Dit werk werd reeds voorgesteld op het 14de colloquium "Château Gaillard", 1988 en de volledige publicatie ervan is voorzien voor 1990.

F. DOPERE & W. UBREGTS

Het Oosthof te Koekelare (W.-VI.)

Reeds in 1987 hadden de *Spaenhiers*, de lokale archeologische kring, een verkennend onderzoek uitgevoerd op het *Oosthof*. Dit jaar werd met steun van de *provincie West-Vlaanderen* en de *gemeente Koekelare* en onder leiding van de *N.D.O.* een heuse opgravingscampagne opgezet.

Goed 300 m ten oosten van de Sint Martinuskerk ligt in een wijde bocht van de Sint Maartensbeek een ovaalvormig site (200 op 140 m) genesteld, waarbinnen min of meer centraal de restanten van een kleine heuvel met dichtgeslibde gracht merkbaar blijven. Deze kunstmatige heuvel behoort tot het type van de sites met walgracht. Zijn hoogte bedraagt nu nog 1,5 m; het geheel werd fel gehavend door de inplanting van twee bunkers tijdens WO II en door allerlei grondtransport na WO II.

In de opwerping konden twee fazen herkend worden. De eerste ophoging reikte 0,8 m hoog. Het ovaal (31 op 24 m) wooneiland was omringd door een 10 m brede gracht. In de woonlaag werden buiten een bouwlaagje geen gebouwsporen geconstateerd. In de fundering van een 14/15de eeuwse constructie troffen we echter heel wat 13de eeuwse bakstenen aan, die misschien tot een gebouw behoord hebben dat toendertijd op de opwerping stond. De gracht slibde definitief dicht rond het midden van de 14de eeuw. In de 2de helft van de 14de of in het begin van de 15de eeuw werd het site volledig heringericht, waarbij de heuvel naar het noorden en het zuiden toe over de oude gracht heen werd uitgebreid. Het ovale (43 op 30 m) wooneiland was ook nu door een 10 m brede gracht omgord. De opwerping werd aanzienlijk verhoogd, misschien wel tot 3 m. In het noordelijke gedeelte ervan werden de funderingen teruggevonden van een rechthoekige constructie (8 op 6 m buitenwerks). De noordzijde (waterkant) was voorzien van 3 steunberen. De breedte van de funderingen schommelt tussen 1,4 en 1,8 m. Interessant voor de datering van dit gebouw en de vele archaeologica die verzameld werden, is een denombrement uit 1510, waarin het *Oosthof* reeds "*vervallen en verlaten*" wordt genoemd. De vondst van een greppel, die voorafgaat aan de opwerping van de heuvel, werpt dan weer een geheel nieuw licht op de geschiedenis van dit site. In de vulling werd geen schervenmateriaal aangetroffen. Misschien mag het Karolingisch materiaal dat her en der op het site werd gevonden, hieraan gekoppeld worden.

Met het oog op verder onderzoek werden dan ook op het voorhof, binnen het grote ovale site machinaal een tweetal proefsleuven getrokken, die ook heel wat sporen opleverden. Naast paalkuilen en greppels, waarvan enkele met Karolingisch materiaal geassocieerd worden, werden uitbraaksleuven en grachten aangetroffen. Ook werd parallel aan de gracht rond het ovaalvormig site een tweede gracht gesneden, die ongeveer 7 m breed is, 2,1 m diep en een komvormig profiel heeft. De interpretatie en datering van dit alles maakt een opgravingscampagne op dit voorhof dus meer dan wenselijk.

M. DEWILDE, J. HEUS & F. VANDEWALLE

Opgavingen in het kasteel te Laarne (O.-VI.)

In juli en augustus 1988 werden de opgravingen op de binnenkoer van het kasteel te Laarne verder gezet. Dit onderzoek, dat een initiatief is van de "*Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België*", gebeurde onder auspiciën van de "*Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek*", in samenwerking met de *Vrije Universiteit Brussel* en met steun van de *gemeente Laarne*.

De campagne had als doel de studie van de stratigrafische opbouw van de binnenkoer, teneinde de bewoningsfasen voor de aanleg van de waterburcht nader te omschrijven en zo mogelijk te dateren. Hiertoe werd op de binnenkoer een E-W dwarsseuf van 11,70 x 4,50 m onderzocht.

Ploegsporen en wat ceramiek in en onder de oorspronkelijke humuslaag toonden aan dat nog tot de late 12de of begin 13de eeuw aan akkerbouw werd gedaan op deze site. Op dat ogenblik werd waarschijnlijk een vlaknederzetting aangelegd, waarvan enkele paalkuilen nog getuigden. Kort daarop werd het terrein lichtjes opgehoogd, waarna men nieuwe gebouwen optrok. Nog steeds in de 13de eeuw volgde dan de aanleg van een ringwal met gracht, waarbinnen zich de latere bewoning concentreerde. In een volgende fase werd een groot, rechthoekig halenhuis gebouwd, waarvan een deel van de NW wand teruggevonden werd. De afmetingen van het gebouw konden wegens de beperkingen van het opgravingsareaal nog niet bepaald worden.

Daarna werd aan de binnenzijde van de westelijke zone van de ringwal een kleine ophoging opgeworpen. Daarop bevond zich een rechtlijnig spoor met bouwpuin, dat in de vorige campagne genoteerd werd, maar waarvan de betekenis nog niet duidelijk is. In de NE hoek van de sleuf - dus eveneens binnen de ringwal, maar dan in de richting van de meestentoren - werden de resten aangesneden van een kleine ophoging. Die ophoging hoort wellicht thuis in dezelfde fase en droeg een houten gebouw, waarvan enkele paalgaten werden teruggevonden.

Vermoedelijk mag men het ontstaan en de snelle evolutie van de bewoning in deze periode in verband brengen met de oprichting van een uitbatingencentrum van het domein Laarne door de adellijke familie van Zottegem-Massemén, die sedert de late 12de - begin 13de eeuw heren van Laarne waren.

Wellicht op het einde van de 13de of in het begin van de 14de eeuw werd de zone binnen de ringwal volledig opgevuld en genivelleerd, waarna aan de westzijde een stenen gebouw opgetrokken werd. Dit was de voorloper van het huidige poortgebouw. Op de binnenkoer werd het loopvlak teruggevonden dat met dit gebouw overeenstemt. Van de 15de tot de 17de eeuw werd de binnenkoer verder opgehoogd; dit hangt samen met diverse verbouwingen, w.o. de aanleg van kelders onder de nieuwe woongebouwen.

Terzelfdertijd werd de architectuurhistorische studie van de bestaande gebouwen, o.m. van de donjon, verder gezet teneinde ook hiervoor tot een nauwkeuriger inzicht in de evolutie en de chronologie te komen.

E. BALTHAU & F. VERHAEGHE
(Bevoegdverklaard Navorsers N.F.W.O.)

Het hof van Nedergem te Eppetegem (Brab.)

Van juli tot oktober 1988 werd door de heemkundige kring "De Semse" uit Zemst een archeologisch onderzoek verricht naar de resten van een walgrachtsite langs de *Zenneweg te Eppetegem* (gem. Zemst) in de vroegere boomgaard van het *pachthof van Nedergem*.

De ontstaansgeschiedenis van Nedergem gaat terug tot de Berthouts, de heren van Grimbergen, die in de hoge middeleeuwen het gezag

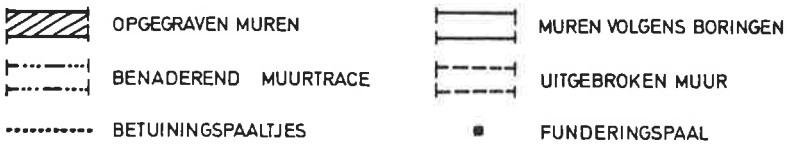
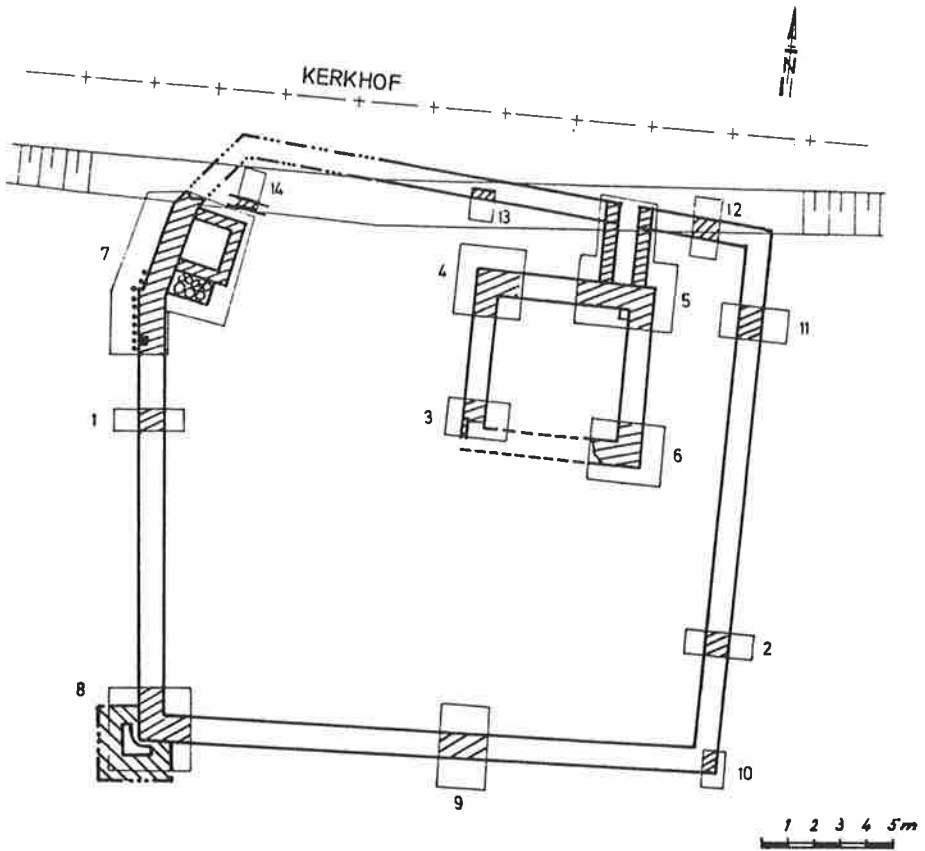
uitoefenden in Eppegem. Tot de door hen opgerichte leengoederen behoort Nedergem, strategisch gelegen op slechts enkele tientallen meters van de Zenne, aan de hoge zijde van de rivier. Een figuratieve voorstelling van de historische plaats kennen we door de kaart van Bollin (circa 1585) waarop een donjon, omgeven door een weermuur met hoektorentjes, staat afgebeeld. Restanten van de oostelijke en westelijke walgracht zijn nog als lichte depressies in het terrein zichtbaar. Voorafgaandelijk aan het eigenlijke opgravingswerk is de site eerst grondig verkend door middel van een groot aantal boringen. Aan de hand hiervan werden belangrijke concentraties van puinspooren en muurresten vastgesteld langs de binnenzijde van de walgracht - de plaats van de weermuur - en binnen de omwalling in een kleine zone in de noordoosthoek. De circa 10 m brede walgracht bleek grotendeels opgevuld met afbraakmateriaal.

Met behulp van aanvullende boringen konden vervolgens de gehele omtrek van de weermuur en in de noordoosthoek de donjon worden gelokaliseerd en plaatselijk blootgelegd. De weermuur in kalkzandsteen ter dikte van 1 m is tot 70 cm onder het maaiveld volledig bewaard gebleven over een hoogte van minstens 1 m. De voorzijde is in paramentmetselwerk uitgevoerd. Het door de omheiningsmuur min of meer vierkant omsloten plateau van het opperhof beslaat een oppervlakte van 462 m² (21 m x 22 m).

De toegang is vermoedelijk langs de westzijde te situeren. Hierop wijst een aanbouw tegen de binnenzijde van de weermuur met een 1 m breed vlak in gemetselde zandstenen, waarschijnlijk het rustvlak van het tegengewicht van de ophaalbrug over de walgracht. De voet van de muur was op die plaats beschermd door een kleine houten beschoeiing (vlechtuin). Een uitbouw tegen de zuidwesthoek van de weermuur duidt op een hoektorentje.

Van de donjon met buitenafmetingen 7 m x 7 m en gelegen op circa 3 m afstand uit de hoek van de omheiningsmuur, zijn drie funderingsmuren (1 m dik en 0,6 m hoog) in ijzerzandsteen bewaard gebleven. De zuidmuur bleek grotendeels uitgebroken. In een hoek werd gelijk met het bovenvlak van de fundering een grote vloertegel in kalkzandsteen aangetroffen, waardoor het vloerniveau is bepaald. Tegen de noordzijde is een circa 3 m lange, 80 cm diepe en brede afvoerput van het privaat aangebouwd, die via een opening in de weermuur aansluit op de walgracht.

Typologisch is de site in de 13de-14de eeuw te dateren. Bij een aanvullend

1 - 14 : OPGRAVINGSPUTTEN

STAND ONDERZOEK 15 - 10 - 1988

Eppegem. Het opperhof van Nedergem.

grondonderzoek op 2 m afstand uit de binnenzijde van de oostelijke weermuur, ondermeer naast de toren, werd op een diepte van circa 2 m een 40 cm dikke sliblaag aangeboord, die tal van houtresten bevatte. Dit duidt er op dat we in Nedergem zeer waarschijnlijk te maken hebben met een genivelleerde motte, waarbij de weermuur in de bestaande gracht werd gebouwd zodat een groter plateau ontstond. De donjon werd om stabiliteitsredenen op enkele meters uit de hoek van de weermuur ingeplant. De aangeboorde houtresten maken mogelijk deel uit van de palissade.

In 1989 zal het onderzoek worden voortgezet.

T. KARDUX

De motte van Brustem (St. Truiden) (Limb.)

Naar aanleiding van restauratiewerken aan de donjon van *Brustem* werd door de *Nationale Dienst voor Opgravingen en de stad St. Truiden* overgegaan tot een archeologisch onderzoek van de castrale motteheuvel. De huidige torenruïne dateert volgens historische bronnen uit 1171. Ze beslaat bijna de ganse oppervlakte van het motteplateau.

De opgravingen leverden het bewijs dat de huidige toren inderdaad werd opgetrokken in de late 12de eeuw. Bij de bouw van de toren werden echter grondige wijzigingen aangebracht aan de bestaande (11de eeuwse) motte. De toren uit de 11de eeuw verdween van het motteplateau. Vervolgens werd een ongeveer 3,50 m brede funderingsleuf gegraven; de vrijgekomen grond werd op de rand van het motteplateau en op de hellingen ervan gedeponeed, zodat er een grotere en hogere motte ontstond. Vervolgens begon men met de bouw van de huidige toren. Binnenwerks ligt het vroegste woonniveau 2,75 m boven de funderingsaanzet van de nieuwe toren. Buitenwerks valt het loopvlak ongeveer samen met de top van het motteplateau, vóór het instorten van de toren, d.w.z. op ongeveer 6,50 m boven de funderingsaanzet van de 12de eeuwse toren. Deze laatste bezat dus oorspronkelijk een kelder-verdieping. In een laat- of post-middeleeuwse fase werd deze kelder-verdieping toegankelijk gemaakt vanaf het motteplateau. Hiertoe werd de gevelmuur doorbroken en werden wijzigingen aangebracht aan wat

oorspronkelijk een omheining op de rand van het motteplateau is geweest. Ook deze sporen dienen nog verder te worden onderzocht. Aan de voet van de motteheuvel werden enkele interessante vaststellingen gedaan. Zo werden er resten aangetroffen van een houten toegang(sbrug). Drie ingeplante palen hielden een aantal op hun zijkant geplaatste planken vast. Over het verder uitzicht zijn we vooralsnog niet ingelicht. Vermoedelijk gaat het hier om een middeleeuwse voorloper van een 16de eeuws bakstenen bruggehoofd, dat lager in de mottevoet aangezet was dan de houtconstructie. In de late 16de of in het begin van de 17de eeuw werd dit bakstenen bruggehoofd op een min of meer zelfde patroon en grondplan herbouwd. Hierbij werd de hele binnenzijde van deze U-vormige constructie met aarde en afvalresten opgevuld. Deze brug tussen motte en voorhof ligt niet centraal tegenover het voorhof, maar sluit aan op de westelijke sektor ervan. Mogelijk heeft dit te maken met een postmiddeleeuwse situatie, waarbij de oostelijke sektor van het neerhof reeds volledig en uitsluitend was ingepalmd door de parochiekerk en het kerkhof en dus enkel het westelijk deel van het voorhof nog echt voor bewoning en voor zijn functie van voorhof in aanmerking kwam. Verdere opgravingen, op het motteplateau en in de donjon, aan de voet van de motte en tenslotte op het voorhof zelf zullen dit echter moeten bevestigen.

J. DE MEULEMEESTER

Het kasteel "Jonkholt" te Hoelbeek (Limb.)

In 1988 werd de binnenruimte van het kasteel volledig afgewerkt. Er restte slechts een beperkte oppervlakte grenzend aan de zuidelijke kasteelmuur, zowat halweg tussen de hoektorens.

Daar was reeds een stenen poortgebouw uit de oudste bewoningsfase (XIIIb-XIVa) aangetroffen. Hierbij aansluitend kwam op een dieper niveau de fundering van een 13,5 m lange muur te voorschijn. Deze was ingeplant op de rand van de gracht. Langs de grachtzijde van de 1,70 m brede fundering waren een reeks paaltjes ingeheid. Deze waren door planken horizontaal met elkaar verbonden. Daarachter vormde een laag grote mergelblokken het onderste funderingsniveau. Deze bouwfase

was afgedekt met een brandlaag.

Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om de beginfase van een omheiningsmuur daterend uit XIVb, waaraan de werkzaamheden vroegtijdig werden stopgezet.

B. ROOSENS

Burchtruïne Pietersheim te Lanaken (Limb.)

Het voorbije jaar werden de opgravingen binnen de weermuurresten door de *VZW Jeugd en Cultureel Erfgoed-Vlaanderen* en onder de auspiciën van de *Koning Boudewijnstichting* en het *Provinciebestuur van Limburg* verdergezet.

Dat de huidige weermuurresten waarschijnlijk in tweede fase gebouwd werden boven een circulaire kiezelwal werd andermaal bevestigd. Alle gebouwen langs deze weermuur werden in de walflank gegraven, die dan ook systematisch bewaard bleef tussen de gebouwen in. Mogelijks werd de stenen weermuur voorafgegaan door een defensiestruktuur in hout, waarvan tot nu toe echter geen spoor kon vastgesteld worden.

Grondsporen van rurale activiteit (zgn. graaf- en parallelle karrespooren), gevonden onder deze gebouwen en de kiezeldijk, stammen gezien het in context gevonden schervenmateriaal (frgm. Romeinse *tegulae*, ijzertijdscherven) van vóór de burchtaanleg.

Palend aan de weermuur, werden de fundamenten en, tot ca 2 m hoog bewaard, opgaand muurwerk opgegraven van vijf gebouwen en bouwsels, die drie tot vier verschillende bouwfasen vertegenwoordigen. De kelderbasis onder de kapel en een kleine vierkante constructie, een (nog niet volledig onderzochte) waterput (?), vormen een eerste fase, opgetrokken in carboonzandsteen en Maaskeien. Een systematische opmeting en onderzoek van voormelde kelderbasis zal de structurele en chronologische relatie ophelderen met de kelderresten die parallel ermee blootgelegd werden, doch sterk verstoord zijn door de reeds vorig jaar ontdekte, in derde fase onafgewerkt gebleven "laatgotische" bouwwerf en een 19de eeuwse kelderaanleg. De grote vierkante ruimte, met centraal de resten van twee middenpijlers en in de muurdikte uitgespaarde lichtnissen en muurkast, werd in tweede fase, deels over de gedempte

dito waterput aangelegd.

Gelukkig vonden we kort bij het water nog de restanten van een geweldige kelderkonstruktie, uitmondend op een bij het vrijmaken van de aanpalende weermuur als enig exemplaar vrijgekomen schietsleuf. De rest van deze burchtzijde verdween bij de 18de eeuwse heraanleg van de ruïne in het romantisch Engels landschapspark bij het toen opgetrokken kasteel de Merode.

Parallel met de opgravingen werden, binnen het kader van edukatieve renovatiekampen voor jongeren, de weermuurresten van hun schadelijke beplanting ontdaan. De hierbij vastgestelde gelaagdheid van de muurkern wijst op een door de konstruktieve eigenheid van de kalkmortel-specie opgedrongen fasering van de opbouw. Dit terwijl de mergelbanden als kettinglagen de structurele kohesie bevorderden tussen de weermuurkern en de binnen- en buitenparementen. Intussen werd ook gestart met de zachte konsolidering van deze kern, gebruik makend van een kalkmortel, naar samenstelling en kleur afgeleid van de middeleeuwse. Doel hierbij is de stabiliteit van het metselwerk en de hechting van loszittende stenen, zodat de structuur van deze in fasen ingegoten muurkern gevrijwaard blijft.

T. WAEGEMAN

Le château de Montaigne (Falaën) (Nr)

Faute de main-d'oeuvre, cette année encore, les recherches archéologiques ont été réduites.

A l'intérieur du château, dans la partie haute, le déblaiement des caves du XVème siècle s'est achevé et celles-ci ont été consolidées.

A cette occasion, une citerne cylindrique, profonde de 6 m, d'un diamètre de 1,40 m, a été vidée. Celle-ci était aménagée dans le niveau inférieur d'une tour. Son comblement indique qu'elle fut volontairement désaffectée avant la destruction finale du château. Cette citerne récoltait les eaux pluviales des toitures, grâce à un réseau de conduites en plomb, encastrées dans les murs, dont certains fragments ont été retrouvés en place.

A l'extérieur du château, un relevé topographique du plateau a pu être

dressé. Tout ce secteur a livré, depuis le XIXème siècle, un abondant matériel archéologique du Bas-Empire.

Nous y avons pratiqué deux tranchées à deux endroits distincts: deux encoches dans le rocher d'environ 2 m sur 4 m.

Le nettoyage du rocher a fait apparaître des traces de feu mais aucune structure ni trou de pieu.

D'après la dispersion des tessons, des débris de pierres, des traces de feu et des ossements d'animaux très abondants, on peut y définir l'emplacement de simples cabanes en bois et torchis, posées sur des murets en pierres sèches, le long côté nord appuyé contre la paroi rocheuse.

Dans l'inventaire du matériel retrouvé, il convient de citer une abondante céramique, datable de la première moitié du Vème siècle, plusieurs bois de cervidé travaillés dont un manche de couteau, un poinçon, deux couteaux en fer et un lingot en plomb.

Toujours à l'extérieur du château, le nettoyage du pied de la courtine médiévale nord, a permis de poursuivre le dégagement d'un mur d'enceinte, daté de l'époque carolingienne, voire du Bas-Empire.

Ph. MIGNOT

Le château dit "Tour Louette" à Achet (Nr)

Pendant l'été 1988, une deuxième campagne de fouilles au *château de Achet* a été entreprise dans le cadre des activités du *Service de Jeunesse Archéolo-J*.

Un carré a été dégagé jusqu'au sol d'occupation dans l'angle SO de l'enceinte, à l'intérieur de cette dernière. Les murs sud et ouest présentaient à cet endroit une porte d'accès vers la tour fouillée l'année passée. Il est apparu que ces murs étaient appareillés différemment dans les parties voisines de l'ouverture de la porte. Or, en dessous de la tour d'angle, on avait retrouvé l'année passée les traces de fondations de mur disposées à angle droit dans le prolongement des murs sud et ouest. L'ensemble de ces constatations permettent d'imaginer que, antérieurement à l'élévation de la tour, les murs d'enceinte formaient à cet endroit un angle fermé.

En dessous du sol d'occupation, on a découvert, dans la roche, une faille s'étendant perpendiculairement au mur sud et passant par-dessous la base de celui-ci, en débouchant ainsi dans l'avant-corps du château. Un premier sondage dans le remplissage de cette faille a laissé apparaître une succession d'au moins trois couches de remblais différentes. Les deux premières contenaient un matériel réciproquement très distinct.

Après un dégagement partiel du sommet du mur sud, on a pu observer que l'avant-corps était accolé contre l'enceinte. Alors que l'épaisseur des murs de celle-ci est de 1,50 m, les murs de l'avant-corps n'ont que 1 m d'épaisseur. Les mortiers utilisés pour les deux constructions sont aussi aisés à distinguer. On peut donc avancer que cet avant-corps a été érigé ultérieurement contre le mur d'enceinte. On peut même ajouter que cette construction est venue après celle de la tour fouillée l'année passée, puisque l'un de ses murs est accolé contre celle-ci.

Les fouilles de cette année ont donc été particulièrement riches en enseignements puisque, d'une part, elles permettent d'avancer des hypothèses plausibles dans la succession de certaines parties des structures apparentes du château et que, d'autre part, elles laissent entrevoir sur la butte de *la Tour Louette* une présence humaine, antérieure au sol d'occupation.

P.-J. CLAEYS

L'"Enclos à l'tour" à Buresse (Hamoir) (Nr)

En juillet 1988, le *Service de Jeunesse Archéolo-J* a poursuivi, pendant trois semaines, la fouille d'une tour médiévale située à la limite est du village de *Buresse* et mise au jour lors d'une première campagne de fouilles en 1987. Les recherches de cette année portèrent uniquement sur les structures apparaissant à l'extérieur de la tour. Elles permirent d'étudier une construction annexe accolée, à une date postérieure, au mur nord de la tour. Elles mirent également en évidence la présence d'un petit fossé longeant le mur sud de cette même tour.

D. DEHON, S. DEMETER & D. LONGREE

Sugny: "Tchesté de la Rotche" (Nr)

La campagne de fouilles réduite de 1988, a permis néanmoins de poursuivre les travaux aux pieds de la butte naturelle qui porte le château, à l'ouest de celui-ci. Le petit fossé collecteur des eaux usées en provenance du donjon, débute dans ce secteur, en contrebas de la rampe d'accès au château dont les remblais s'appuient sur des pieux dont les fosses rectangulaires atteignent 1 m sur 0,75 m. A l'extérieur du fossé, à peu de distance et parallèlement à celui-ci, court une palissade clôturant le site à l'ouest. Les trous de pieux encore incomplètement dégagés permettent cependant d'entrevoir déjà la présence probable d'une construction appuyée contre la palissade.

Une nette concentration de pointes de bois de cervidés, résidus de fabrication d'objets en corne, la découverte d'un dé, à ajouter aux deux jetons de tric-trac, déjà retrouvés antérieurement, permettent de fixer là une activité artisanale. Au même endroit, on a pu noter les restes d'un four à pain circulaire au diamètre intérieur de 2,50 m, entouré d'un mur fortement détruit et également circulaire, d'une épaisseur de 0,85 m; ce qui porte le tout à un diamètre reconstitué de 4,10 m. Ce four a été recoupé et détruit lors du creusement du fossé d'écoulement contemporain de la construction du château de pierre; il appartient selon toute vraisemblance à la période du château en bois.

La poursuite des sondages, au nord, dans le secteur de la basse-cour agricole, a confirmé, une fois encore, la présence d'une enceinte propre; elle est formée d'une alternance de pieux plus gros et plus profonds encadrant chaque fois deux pieux plus petits. Là aussi, on a pu relever des traces encore fugitives de constructions érigées à l'abri de la palissade.

MM. A. Eryvynck et P. Van Der Plaetsen ont poursuivi l'étude de la macro-faune et surtout de la micro-faune retrouvée lors du tamisage des échantillons de terre.

A. MATTHYS

Ortho, fortification du Bas-Empire romain et château médiéval(Lux.).

En 1958 et 1959, M. le professeur J. Mertens effectua une série de sondages sur le site du *Cheslin* à Ortho (comm. de La Roche): ils avaient permis de préciser le tracé de l'enceinte, de dresser le plan du système défensif de l'entrée et d'identifier quelques constructions à l'intérieur du rempart. Malgré la découverte de quelques tessons de céramique médiévale, les vestiges découverts furent essentiellement attribués au 4ème siècle.

A la demande du Syndicat d'Initiative d'Ortho, le S.N.F. procéda du 4 au 22 juillet 1988 au nettoyage des vestiges dégagés en 1958-1959 à l'entrée et à l'angle sud-ouest de cette fortification. Un élargissement des anciennes tranchées s'avéra utile pour mieux comprendre la nature exacte de l'occupation du site.

A l'entrée, le plan des structures maçonnées à pu être complété par le tracé d'un mur construit sur une petite terrasse taillée dans la pente est du plateau. Les murs dessinent un plan rectangulaire irrégulier, d'environ 16,50 m sur 13 m, qui doit être identifié comme celui d'un petit château médiéval comparable au *Tchesté de la Rotche* à Sugny. Il est constitué de trois pièces, un donjon (?) d'env. 10 m sur 13,50 m, flanqué à l'est de deux pièces plus petites. Le rempart ouest (mur en pierres sèches) de l'enceinte pourrait être contemporain de ce château, tandis que le rempart est (levée de terre et de pierres) lui semblerait plutôt postérieur.

Lors de la construction de ce château, l'aspect primitif de cette pointe septentrionale du promontoire fut profondément modifié par d'importants travaux, e.a. par la taille d'une rampe d'accès au plateau (sous les deux petites pièces). Ces travaux firent probablement disparaître un certain nombre de trous de pieu des structures antérieures en bois, qui s'étendent sous le donjon non encore dégagé. Leur plan exact ne peut encore être précisé, mais au moins une des phases en bois semble dessiner une grosse tour rectangulaire de 8,50 m sur 6m (trois rangées de 4 pieux), plutôt qu'un dispositif d'entrée.

A l'angle sud-ouest de la fortification, l'enceinte en pierres sèches était également précédée d'une ou de plusieurs palissades en bois. L'aire dégagée s'avère encore trop restreinte pour comprendre la structure exacte de ces dernières, perturbées par la taille du fossé méridional. Ici aussi, la position stratigraphique des quelques rares trouvailles, parmi lesquelles quelques pièces de monnaie du 4e siècle découvertes sous

le mur, semblent indiquer que l'enceinte en pierres serait d'époque médiévale.

Malgré la rareté du matériel archéologique, l'occupation du "Cheslin" ne fut certainement pas limitée au Bas-Empire romain (structures en bois). Le site fut peut-être réoccupé à l'époque mérovingienne (1 perle en pâte de verre) et certainement au Moyen-Age (structures en bois et en pierre). Cette dernière occupation pourrait d'ailleurs être la plus importante et être à l'origine du second toponyme du *Cheslin*, celui de *Vieux-Château*.

G. DE BOE

Onderzoek van de site van het Norbertinessenklooster te Veurne (W.-VI.)

Aansluitend op de historisch-bouwkundige studie van het, in de 17de eeuw opgetrokken Norbertinessenklooster van Veurne werd door de *Werkgroep Archeologie voor Veurne en Omstreken* in de binnentuin van het *Annunciateninstituut* een verkennend bodemonderzoek verricht.

De gemeenschap van Witzusters te Veurne werd in 1617 opgericht. Hun klooster werd tussen 1640 en 1660 gebouwd. In 1783 werd de gemeenschap door Jozef II ontbonden.

Het klooster besloeg het westelijk gedeelte van het areaal tussen de huidige Vleeshouwersstraat, de D.de Haenelaan en de Oude Beestenmarkt. Van de kloostergebouwen werd de oostelijke pandgang aangesneden. De muren waren grotendeels uitgebroken. In de gang was een kistbegrafing aangebracht. Onder het occupationiveau van het klooster kwam een 1m dik archeologisch pakket aan het licht, dat tussen de 11de en de 16de eeuw door geleidelijk ophogen tot stand kwam. Het bevatte een wirwar van afvalkuilen, die in verband kunnen worden gebracht met de woningen langs de Vleeshouwersstraat. Het oudste occupatiespoor gaat zeker tot de 11de eeuw terug. Het bestaat uit een humeus begroeiingshorizont, dat rust op de oeverwalafzetting, die hier tot +4m TA.W. hoog reiken. De sporen hierin bestaan uit een reeks kuilen en paalgaten. Het vondstenmateriaal bevat o.m. zgn. Pingsdorfaarde-werk en reducerend gebakken roodbeschilderd aardewerk. Dit laatste

is vermoedelijk in Noord-Frankrijk geproduceerd.

Aansluitend op het onderzoek werd door de directie van het instituut een project "Archeologie op school" opgestart. Doel is de leerlingen met het wezen van de archeologie vertrouwd te maken. De verkregen resultaten zullen bij de herinrichting van de tuin worden gevisualiseerd.

J.TERMOTE & TIMPERMAN

De situs van de St.-Laurentiuskerk te Nieuwpoort (W.-VI.)

In 1988 voltooide de *Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen* in samenwerking met *Monumenten en Landschappen* de opgraving rond de ruïne van de Sint-Laurentiuskerk te Nieuwpoort. Dit onderzoek kon gelukkig worden aangevuld met waarnemingen bij rioleeringswerken in maart 1988.

De geschreven bronnen vermelden hoe de plaats, waar de stad Nieuwpoort zou ontstaan, in de 11de-12de eeuw geleidelijk van een schorre tot een duin evolueerde. In de ongeroerde grond was deze evolutie te zien. Het bestond uit een lagenpakket van afwisselend klei en zand, dat op ca 3,60m T.A.W. door een strand afgesloten werd. Hierin stak sporadisch schervenmateriaal uit de tweede helft van de 12de eeuw. Sporen van structuren ontbraken evenwel. Op het strand vormde zich geleidelijk duin en dit tot een hoogte van ca 4,80m. Vermoedelijk werd de plaats toen verlaten.

In 1290 werd het areaal voor parochiebegraafplaats vrij gegeven. De oudste sporen bestaan dan ook uit bijzettingen. Aan deze fase konden geen gebouwstructuren worden gekoppeld. Het is echter niet uitgesloten dat een eerste bedehuis in vakwerk was opgetrokken.

Pas in de loop van de eerste helft van de 14de eeuw werd met de bouw van een parochiekerk gestart. De eerste bouwphase omvatte de bouw van een vieringstoren met aansluitend een rechthoekig afgesloten koor en een dwarsbeuk. In een tweede fase, die midden tot derde kwart van de 14de eeuw te plaatsen is, werd de benedenkerk aangezet. Deze was oorspronkelijk basilikaal gepland, maar werd als hallekerk opgebouwd.

Een 88 skeletten konden worden gedocumenteerd. Alle leeftijds-

categorieën waren vertegenwoordigd. De overledenen waren in genagelde houten kisten begraven. Enkele kregen een bakstenen grafkelder op de binnenzijde voorzien van een decoratieve beschildering met kruisen. In het puin werd het fragment van een grafsteen in Doornikse steen aangetroffen. Het is stillistisch in de eerste helft van de 13de eeuw te situeren.

Na de plundering van de stad in 1383 werd de parochie opgegeven en de plaats gemilitariseerd. Rond het kerkgebouw werd op bevel van Filips de Stoute tussen 1385 en 1387 een kasteel opgetrokken. Dit bestond uit een achthoekige bakstenen ringmuur versterkt met halfronde torens. De breedte van het geheel bedroeg ca 83m.

In de zuidelijke zijbeuk van de (gesloopte ?) benedenkerk werd een woning met een grondplan van 5m op 7m opgetrokken. De halfondergrondse kelder hiervan gaf via een trap uit op een binnenkoertje voorzien van een bakstenen riool. Naar het vondstenmateriaal op de situs en in de vulling van de kelder te oordelen werd het kasteel slechts in de eerste helft van de 15de eeuw permanent bezet.

De versterking werd in 1576 definitief opgegeven en in de flanken van een bastion opgenomen. Van de verbouwingen, tussen 1816 en 1822 aan dit bastion uitgevoerd, bleven talrijke sporen bewaard. Het koor werd nu afgebroken en de vieringstoren tot kruitmagazijn omgebouwd. Een afsluitmuur geconstrueerd op een raamwerk van ingehaide palen omringde het geheel. Toren en muur die ook na de sloping van de Nieuwpoortse vesting in 1835 bewaard bleven, werden in 1917 vernield. De ruïne werd in 1980 als monument geklasseerd.

In aansluiting op het onderzoek werden de waarnemingen van 1934 en 1935, respectievelijk ter gelegenheid van rioleringswerken en ruimwerken uitgevoerd, in de nieuwe gegevens verwerkt.

J.TERMOTE

Opgravingen aan de Kortrijkse Sint-Maartenskerk (W.-VI.)

Van 13 juli tot 30 september 1988 was de *Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen* aan het werk aan de buitenzijde van de stedelijke Sint-Maartenskerk; met dit onderzoek werd getracht een antwoord te

vinden op een aantal vragen, voortvloeiend uit een ver doorgedreven archiefstudie.

De oudste resten dateren van de laat-Romeinse tijd; losse vondsten van bouwmaterialen en scherven. Ze komen ook voor als recuperatie in de 13de-eeuwse funderingen van de kerk.

Voor de periode ea. 400-1100 valt de totale afwezigheid van vondsten en/of grondsporen op.

Van de 12de eeuw dateert een Romaans sarcofaagdeksel van blauwe, Doornikse kalksteen, voorzien van beeldhouwwerk; het is de enige materiële getuige van een kerk vóór 1200.

Aan het eind van de 13de eeuw bouwde men een hallekerk; de funderingen bestaan uit Doornikse steen, grés uit Noord-Frankrijk, Romeins puin, enkele stukken ijzerzandsteen en baksteen; deze resten behoren tot een kerkgebouw, waarvan nog gedeelten in opstand bewaard bleven.

Een grafveld rond de kerk was aan het eind van de 13de eeuw in gebruik; de oudste resten behoren tot een bakstenen grafkelder. Talrijke graven tekenden zich af als kuil- of als kistverkleuring. Munten en keramiek dateren het site in de 14de en de 15de eeuw.

In 1472-1474 bouwde men op een deel van het grafveld een doopkapel met aanpalend portaal en "tresorie". De aanbouw van een zuidtransept kennen we uit de rekeningen van 1466-1469.

Aan het eind van de 15de of in het begin van de 16de eeuw werd de kerk nog vergroot door het optrekken van vier kleine zijkapellen; de blootgelegde funderingen van baksteen met witstenen parament rusten op spaarbogen.

In 1784 kwam aan het begraven een eind; sommige thans onderzochte gedeelten werden slechts na de brand van 1862 gesloopt.

Te vermelden is nog dat de blootgelegde funderingen als archeologisch park zichtbaar blijven in een door de Technische Dienst herstelde vorm.

Ph. DESPRIET

De abtswoning van de Duinenabdij te Koksijde (W.-VI.)

Het *Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek* startte onder leiding van de *N.D.O.* een nieuw onderzoek van de abdijsruïnes.

De ruïnes van de *13de eeuwse* Duinenabdij bevatten heel wat informatie, die nog toelaat de bouwevolutie van de verschillende componenten te onderzoeken. Immers de verschillende bouwnaden, oversnijdingen enz... kunnen aan evenveel bouwfazen, verbouwingen of herstellingen toegeschreven worden. Toch moet rekening gehouden worden met de recente restauraties, waarbij maar al te vaak noch het metselverband noch de baksteenformaten werden gerespecteerd en bovendien interpretatiefouten tot verkeerde herstellingen aanleiding gaven. Men schrok er zelfs niet voor terug "niet begrepen muren" te laten verdwijnen teneinde restauratiemateriaal te recupereren ! De confrontatie met de historische en archeologische gegevens laat echter toe de bouwgeschiedenis in grote trekken te reconstrueren.

De abtswoning werd aangebouwd tegen de lekebroedersvleugel. De eerste zaal (8 x 9,1 m binnenwerks) is in verband gemetseld met de lekebroedersvleugel en dateert uit het 2de kwart van de 13de eeuw. In deze zaal werd een rijk versierde tegelvloer teruggevonden. Hiertegen werd waarschijnlijk in het laatste kwart van de 13de eeuw een tweede zaal aangebouwd (8 x 9,1 m binnenwerks). In een volgende fase wordt een dubbel geknikte muur tegen de middelste steunbeer van de zuidmuur voor de tweede zaal aangebouwd. Mogelijk betreft het de eerste versie van de omheiningsmuur van de kruidtuin, gebouwd rond 1300. Ten noorden van beide zalen wordt in de loop van de 14de eeuw een gang en een aantal bijgebouwen opgetrokken.

In de 16de eeuw neemt het belang van de abdij gevoelig af en beslist abt Holman (1569-1580) het ingekrompen monnikenbestand onder te brengen in de abtswoning, het gastengebouw en het poortgebouw. Essentieel aan de herinrichting van de prelatuur tot woonkwartier voor de monniken is de creatie van vier ruime kamers, verwarmd door een haard. Hierbij werden de gang en de omheiningsmuur van de tuin gedeeltelijk gesupprimeerd.

Ook de vloerniveaus moesten verschillende malen verhoogd worden, omdat de grondwatertafel alsmear bleef stijgen. Het woonkarakter wordt nog eens benadrukt door de installatie van een viertal beerputten

en een traptoren. Tenslotte wordt de gehele westgevel met een nieuw parement bekleed.

De monniken verlieten de Duinenabdij in 1578, waarna het complex nu eens als garnizoenplaats diende, dan weer als steengroeve werd uitgebraat en langzamerhand tot puin verviel. Na verloop van tijd verdwenen de resten volledig onder de duinen.

J. DE MEULEMEESTER & M. DEWILDE

De opgravingscampagne 1988 in de Duinenabdij te Koksijde (W.-VI).

Ook in 1988 werden de opgravingen door het *Wetenschappelijk en Cultureel Centrum van de Duinenabdij* onder leiding van de *N.D.O.* ondernomen, geplaatst in het licht van de begrenzing van het grafveld. Immers de 13de eeuwse abdijkerk werd aangezet op de rand van een ouder grafveld, dat met de 12de eeuwse abdij van Fulco in verband moet worden gebracht. De afgrenzing van dit grafveld kan dan ook belangrijke aanwijzingen leveren voor de localisatie van de abdij van Fulco, die nu eenmaal aan de basis ervan ligt. Dit onderzoek gebeurt door het graven van zoek sleuven, daar waar het bomenbestand het enigszins toelaat.

In een sleuf ten noordwesten van de kerk werd de noordelijke afboording van het grafveld, die reeds in 1987 was vastgelegd bevestigd nl. 50 m ten noorden van het schip van de kerk. Ook de westelijke begrenzing kon bepaald worden en dit op zo'n 60 m ten westen van het portaal van de kerk. In deze sleuf wijzen sporen van opeenvolgende afwateringsstelsels, die in de loop van de 16de eeuw werden aangelegd, op de strijd die tegen het aldoor stijgend grondwater moest worden geleverd. In een derde sleuf ten noorden van het gastengebouw merkten we een rioleering en een muurfragment op. In de drie sleuven werden heel wat 13de eeuwse bouwelementen en archaeologica aangetroffen, die misschien kunnen verwijzen naar reparaties van oudere gebouwen...

Ook een gedetailleerd onderzoek van het grafveld leverde bijkomende gegevens op. Immers drie oriëntatierichtingen overheersen. De begravingen van de oudste fase zijn ONO-WZW gericht en nemen een zone in van 105 op 55 m. De graven, die evenwijdig liggen aan de kerk vormen

het lekebroedersgrafveld, dat 60 m breed en 110 m lang is. Tenslotte is een klein aantal bijzettingen OZO-WNW geïoriënteerd. De 12de eeuwse abdij moet dus gezocht worden tegen de randen van het oudste grafveld, in een zone die ook gedeeltelijk door het nieuwe grafveld werd ingenomen.

J. DE MEULEMEESTER & M. DEWILDE

De Sint-Michielskerk in Sint-Lievens-Houtem (O.-VI.)

Van de Romaanse Sint-Michielskerk in *Sint-Lievens-Houtem* resten nog het koor, geflankeerd door twee traptorens, en een twee verdiepingen hoge kapel, die op de zuidelijke kruisbeuk uitgaf. Omdat men aan de kapel herstellingswerken gaat uitvoeren, ondernamen we vooraf een kort archeologisch onderzoek binnen en buiten de kerk.

Een drietal loopvlakken, enkele greppels, paalgoten en kuilen vormen de oudste occupatiesporen. Het schervenmateriaal plaatst deze bewoning in de vroege Middeleeuwen. Allicht zijn de grondsporen in verband te brengen met de hoeve waarvan de *Hofkouter* zich ten noordwesten van de Sint-Michielskerk uitstrekte.

Het onderzoek was te beperkt om inzicht te krijgen in de bouwgeschiedenis van de kerk. Wel maakten de opgravingen duidelijk dat het Romaanse gebouw voorgangers kende. Zo steunt de halfronde absis van het koor op de muren van een vlak afgesloten koor. Dit ouder kooreinde doorsnijdt niet alleen de vroeg-middeleeuwse niveaus, maar ook enkele grafkuilen: een belangrijke aanwijzing voor het bestaan van nog een ander bedehuis. Vermelden we dat Sint-Lievens-Houtem zeker in de 10de eeuw over een kerk beschikte. In 976 verwierf de Gentse Sint-Baafsabdij immers *Holthem, cum ecclesia*.

Bezat de Sint-Michielskerk, die een belangrijke, middeleeuwse bedevaartplaats was, een crypte? Een intrigerende vraag, te meer daar de verhoogde vloer in de oostelijke koorhelft inderdaad een onderliggende crypte laat vermoeden. Uit de sleuf die we achter het altaar trokken, bleek echter dat de verhoging in verschillende fasen tot stand was gekomen, waarbij ophogingslagen en vloeren elkaar afwisselden. Als er een crypte bestond, zal die alvast op een andere plaats dienen gezocht te worden.

D. CALLEBAUT & K. DE GROOTE

De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen (Antw.)

De aandacht van het Antwerpse stadsarcheologische team concentreerde zich ook in 1988 op het bodemonderzoek in de *Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*. De opgravingen in kruisbeuk en kooromgang zijn nu achter de rug: een eerste balans van de bekomen resultaten kan worden gemaakt.

In verband met de Romaanse voorganger van het huidige kerkgebouw zijn we heel wat meer aan de weet gekomen. Verschillende muurfragmenten kwamen aan de oppervlakte en wezen er op dat meerdere bouwfases onderscheiden kunnen worden.

We denken dat twee muren onder de huidige viering de oudste fase vormen: de kerk moet op dat ogenblik een eenvoudig koor hebben gehad met een rechte of absidiale afsluiting.

De volgende bouwfase is vrij spectaculair: de kerk wordt aanzienlijk vergroot en krijgt een heel ander uitzicht. Een driebeukig schip wordt bekroond met een klaverbladvormige koorpartij. Voor ons land is dit een vrij zeldzaam kerkttype.

Mooie voorbeelden zijn er o.a. in Keulen te vinden.

De funderingsresten van de gebogen muren vonden we zowel in het noorden als het zuiden van de kruisbeuk terug. Met verder onderzoek dat in het koor is gepland, beogen we de derde lob van het klaverblad te lokaliseren.

Het exacte plan van deze bouwfase is nog niet te reconstrueren, maar over het algemeen concept lijkt er geen twijfel meer te bestaan.

Resten nog enkele funderingsresten in natuursteen met in de muurkern heel wat afval van baksteen. Eerst dachten we dat deze bij een derde Romaanse fase konden behoren, maar nu lijkt het waarschijnlijker dat het hier om een vroeg-gotische fase gaat. De muren zijn in verband te brengen met het oorspronkelijk vijfbeukige concept van de Antwerpse kathedraal.

Grafkuilen die over de hele oppervlakte van de kerk werden gegraven, vormen een sterk versturende factor: zo is het erg moeilijk om oudere vloerniveaus, o.a. deze behorend bij de Romaanse kerk, terug te vinden. Slechts enkele kleine fragmenten, waar de vloertegeltjes zich nog *in situ* bevinden, kwamen aan het licht.

Op het einde van de campagne deden we nog een interessante ontdekking. Centraal onder de huidige viering vonden we tot een diepte van ca. 4,5

meter onder het huidige vloerniveau een waterput. Dat deze put bij de Romaanse kerk hoort, is zo goed als zeker, maar een exacte datering hebben we nog niet. Over de functie tasten we nog in het duister. Had de waterput een functie in de eredienst of werd het water eruit gebruikt voor de mortel bij de bouw van de kerk ?

Willen we meer weten over de Romaanse Onze-Lieve-Vrouw dan is archeologisch onderzoek de enige methode. Uit historische bron is er zeer weinig over deze fase uit de geschiedenis te achterhalen.

Een aantal constructieresten staan in verband met het huidige kerkgebouw. Tegen de oostwand van de kruisbeuk werden in de 16de eeuw altaren opgericht. In de ondergrond vonden we vier funderingsmuren in baksteen terug, waarop de omtuining rond deze altaren steunde.

Centraal voor de ingang van het koor ligt een massieve blok metselwerk: de fundering van een doksaal uit dezelfde periode als de altaren.

Zowel altaren als doksaal verdwenen op het einde van de 18de eeuw uit het kerkinterieur.

Begraven en begrafenisgewoonten was het tweede belangrijke thema in het onderzoek. De ruim 800 skeletten die aan het licht kwamen, werden individueel uitvoerig gedocumenteerd. Daarnaast verzamelden we nog duizenden losse beenderen, afkomstig van oudere bijzettingen, verstoord bij de aanleg van nieuwe grafkuilen.

Het botmateriaal zal aan een systematisch antropologisch en paleopathologisch onderzoek worden onderworpen. De eerste fase in dit onderzoek is in het najaar van 1988 gestart. De eerste resultaten lijken veelbelovend. Naast een aantal spectaculaire afwijkingen, die ook de leek opvallen, zal het gedetailleerd onderzoek door specialisten een rijke oogst aan gegevens opleveren.

Alle lijken werden in een houten doodskest begraven, maar een aantal had daarenboven recht op een grafkelder.

De oudste grafkelders zijn de individuele, aan de binnenkant wit bepleisterd en beschilderd met kruismotieven in rode verf. De ongeveer dertig grafkelders van dit type zijn telkens met nieuwe varianten op dit thema versierd.

Twee van deze grafkelders worden gelicht, evenals een aantal representatieve fragmenten van beschildering bij andere exemplaren. Ze zullen na conservatie permanent in de kathedraal worden opgesteld.

Recentere (18de eeuw ?) zijn een zestal familiegrafkelders: veel groter en met een trapje, zodat meerdere bijzettingen langs die weg mogelijk

waren. De kelders zijn niet versierd, hebben soms wel een pleisterlaag of een bakstenen vloer.

Het grote publiek werd op verschillende manieren (geleide bezoeken, periodiek informatieblad, tentoonstelling, ...) over de opgravingen geïnformeerd, zodat we steeds op een grote belangstelling voor het graafwerk mochten rekenen. Dit heeft zeker een invloed gehad op de gevoeligheid voor de archeologie in het algemeen.

J. BUNGENEERS, T. OOST & J. VEECKMAN

L'église paroissiale Saint-Georges à Limbourg (Lg.)

La ville de *Limbourg* occupe le sommet d'un éperon rocheux dominant une boucle de la vallée de la Vesdre, à mi-chemin entre Verviers et Eupen. Le site de la future capitale du comté puis duché faisait partie du domaine carolingien de *Bailus* (Baelen). Un château y est attesté dans le courant du XIe siècle; en 1172, un document mentionne que le curé de Baelen occupe également les fonctions de "chapelain du duc". Du point de vue religieux Limbourg est une chapelle relevant de la paroisse de Goé; en tant que chapelle castrale, c'est à Limbourg qu'ont lieu les cérémonies officielles.

Par un acte du 15 juin 1460, l'église de Limbourg est érigée en prévôté, acquiert le rang paroissial et supplante la paroisse de Goé - acte ratifié par le pape Paul II le 30 novembre 1464.

L'église Saint-Georges est adossée au rempart est de la ville et a probablement succédé à l'ancienne chapelle castrale attestée au XIIe siècle. Elle fut construite dans le troisième tiers du XVe siècle et dans les premières années du XVIe siècle en moellons calcaires. L'édifice se caractérise par un chevet polygonal, éclairé par cinq baies à décor flamboyant, qui interrompt le rempart et dont les fondations descendent jusqu'au pied du rocher (20 mètres plus bas). Sous ce choeur en porte-à-faux une chapelle (ou crypte) a été aménagée. A l'ouest, une tour massive précède l'édifice qui est à double nef latérales voûtées d'ogives; la nef principale, voûtée elle aussi à l'origine, fut détruite lors du siège de la ville par Louis XIV en 1676.

Le 10 juin 1834, un violent incendie ravage la ville et met le feu aux

Limbourg. Vue de l'église depuis le nord-est; lithographie de E. Bedford, 1846, d'après undessin de E. Van Marcke.

toitures de la tour et de la nef; celles-ci s'effondrent à l'intérieur de l'édifice embrasant tout le mobilier; les toitures sont refaites et un plafond plat est aménagé sur la nef. Dès lors plusieurs architectes s'activent à la restauration de l'édifice à la fin du XIXe et au début du XXe siècle (Halkin, Léonard et Thirion). L'église est à nouveau endommagée par un obus pendant la seconde guerre mondiale.

La restauration de la tour s'est achevée au printemps 1988 (architectes: feu Nicolas Leclerc puis Robert Pel). Les travaux durèrent trop longtemps (19 ans !) et, en conséquence, leur coût était trop élevé. Une demande de subsidiation introduite par l'administration communale de Limbourg auprès de la *Fondation Roi Baudouin*, afin de pouvoir clôturer la restauration des nefs et du choeur, n'a été agréée qu'à la condition qu'une étude archéologique soit réalisée préalablement; ce travail me fut confié par la *Fondation Roi Baudouin* dans le cadre d'un contrat temporaire de deux mois à mi-temps.

A. HOFFSUMMER-BOSSON

Fouilles du Parc du Nord de l'ancienne abbaye de Brogne (Saint-Gérard) à Mettet (Nr)

Depuis 1985, les recherches se sont poursuivies dans les abords de l'ancienne *abbatiale de Brogne*. Outre quelques massifs de fondation épars et apparemment sans continuité, une nouvelle section de la nécropole a été mise à jour, avec entre autres une dizaine de tombes anthropomorphes à encoche céphalique. Une de ces tombes avait comme couverture une dalle en grès psammite et, au pied, un fragment de meule en lave noire. Aucun mobilier ne permettait de les dater, mais une analyse au C 14 est en cours.

J. JEANMART

Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VI.)

Naar aanleiding van de vondst van het oostelijk deel van de Romaanse koorpartij van de voormalige *Sint-Donaaskerk* (bestaande uit koorabsis, kooromgang, buitenmuur en straalkapellen), werden de bouwwerken

voor het geplande Burghotel en de erbij horende ondergrondse parking gedurende zeven maand geschorst. Deze periode werd benut om een oplossing te vinden voor het behoud en de integratie van de weergevonden resten, terwijl ook het archeologisch onderzoek werd verdergezet.

Uiteindelijk werd beslist het volledige Romaanse koor (na verdere opgraving) te behouden en in het nieuwe hotel te integreren en toegankelijk te maken. De voorziene ondergrondse parking diende verplaatst naast de resten van het koor. Deze nieuwe situering bracht met zich mee dat ook een deeltje van het vroegere Sint-Donaaskapittelklooster diende opgegraven te worden. Dit onderzoek duurde voort tot eind november 1988, terwijl het onderzoek van de rest van het Romaanse koor voor 1989 gepland is.

Op het tot nu toe onderzochte terrein (ca. 2500 m²) werden resten opgegraven van het Romaanse koor van de Sint-Donaaskerk (eind 12de eeuw), delen van het Sint-Donaaskapittelklooster (2de helft 10de eeuw tot 15de-16de eeuw), sporen van de vierkante Burcht uit de 2de helft van de 10de eeuw en een groot segment van een hoogstwaarschijnlijk circulaire burchtgracht (9de eeuw?).

Op basis van de waarnemingen gedaan tijdens de opgraving kan volgende ruwe reconstructie gegeven worden van de evolutie van het noordelijk deel van het burchtterrein:

- De eerste Burcht, waarvan een deel van de burchtgracht werd gevonden, was hoogstwaarschijnlijk cirkelvormig of gedeeltelijk cirkelvormig (D-shaped, tegen de oorspronkelijke Reie aan). De eerste burcht werd waarschijnlijk in de 9de eeuw opgericht.
- In de tweede helft van de 10de eeuw (vermoedelijk onder Arnulf I, 918-965) wordt de eerste Sint-Donaaskerk gebouwd (centraalbouw) nog binnen de gracht van de eerste burcht.
- Tegelijkertijd of ogenblikkelijk daarna wordt het eerste klooster gebouwd aan de noordzijde van de centraalbouw. Om dit kloostercomplex te kunnen bouwen wordt de burchtgracht aan de noordzijde gedempt en de muren van het eerste klooster worden plaatselijk op spaarbogen gebouwd. Ook deze werken mogen vermoedelijk nog onder Arnulf I gesitueerd worden.
- Door de bouw van het kloostercomplex en het dempen van de burchtgracht was een uitbreiding van de burcht noodzakelijk geworden. We mogen veronderstellen dat de burcht niet lang onverdedigd kon blijven

en nog steeds onder Arnulf I de burcht zijn definitieve vierkante (en grotere) vorm heeft gekregen.

Van deze vierkante burcht werden grote muurdelen teruggevonden die ook gedeeltelijk in het nieuwe hotelcomplex zullen geïntegreerd worden.

Verdere gedetailleerde studie van de stratigrafie en het opgegraven vondstenmateriaal zullen wellicht meer klaarheid brengen in ontstaan en evolutie van de Brugse Burcht en het Sint-Donaascomplex.

In de loop van 1988 werden ook op andere bouwwerven toevalsvondsten geregistreerd of waarnemingen verricht. Vermelden we hier vooral een klein onderzoek, uitgevoerd in januari 1988, op het terrein *Potterierei-Schipperskapel*, waar opnieuw omvangrijke sporen van pottenbakkersindustrie werden onderzocht. De weergevonden misbaksels sluiten nauw aan bij de vondsten die vroeger reeds langs de Potterierei werden gedaan (*Potterierei 33, Potterierei-Sint-Leocollege, Potterierei 40*), alhoewel toch kleine detailverschillen merkbaar zijn. Deze aardewerkindustrie mag in de 13de eeuw gesitueerd worden.

Publicatie: H. DE WITTE (Red.), *Brugge Onder-Zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, Brugge, Vzw Archeo-Brugge, 1988.

H. DE WITTE

Stadsarcheologisch onderzoek te Ieper (W.-VI.)

In de loop van 1988 werd door de *Werkgroep Archeologie Ieper* in samenwerking met de *VOBoW* op drie grote bouwwerven te Ieper een onderzoek uitgevoerd. Daarnaast werden, inspelend op de problematiek van de oudste stadsontwikkeling, enkele vooronderzoeken opgezet.

Het onderzoek van de werf *Kliniek* langs de *Rijselstraat*, in 1987 gestart, werd afgewerkt. De machinaal uitgegraven vulpakketten werden o.m. door middel van metaaldetectoren systematisch onderzocht. Dit leverde talrijke merkwaardige vondsten op, waaronder een pelgrimsinsigne uit Keulen daterend uit de tweede helft van de 12de eeuw.

Nieuwbouw op de hoek van de *A.Stoffelstraat* en de *Brugseweg* bracht sporen, in de vorm van afvalkuilen, aan het licht van de St.Jansparochie, één van de gehuchten, die tijdens het beleg van 1383 vernield werd. De nederzetting was gelegen op de noordflank van de pleistocene zandrug, oost van de Ieperse stadskern. De oude loopvlakken bleken volledig verdwenen door nivellerings- en puinlagen van kort na WO I.

In oktober 1988 werd een noodonderzoek opgezet naar aanleiding van de bouw van een nieuw hotelcomplex langs de *Slachthuisstraat*. In samenwerking met de eigenaar, de *N.V. Iprestel* werd een eerste verkennend onderzoek op dit 4000 m² grote terrein uitgevoerd. Iconografische bronnen laten hier de Boezingepoort zien, gelegen op de plaats waar het Ieperleet de stad verliet. In een eerste fase werd de N-O-hoek van de site aangepakt. Het oudste spoor hier bestond uit de oostmuur van een 13de eeuwse (?) sas- of sluisconstructie, opgebouwd met Atrechtse zandsteen en gele baksteen. Deze kende verschillende verbouwingen. In het derde kwart van de 17de eeuw werd de doorgang in een bastion van de nieuwe vestingsmuur opgenomen. Van deze constructie werd de oosthoek onderzocht. De 2,50m brede muur, opgetrokken met een rode baksteen van 24,50x7x4cm en voorzien van een geelbakstenen parement was aan de binnenzijde met spaarbogen uitgerust. Het is de bedoeling deze en, nog vrij te leggen muurresten in het nieuwe hotelcomplex te integreren.

Enkele onderzoeken poogden gegevens te verwerven omtrent de vroegste topografische ontwikkeling van de stad. De discussie hieromtrent spitst zich reeds decennia toe op de ligging van de oude Karolingische kern, die beurtelings in de omgeving van de Sint-Pieterskerk of van de Sint-Maartenskathedraal gesitueerd wordt. Het vernieuwd geologisch/topografisch onderzoek levert aanwijzingen ten gunste van het eerstgenoemde areaal. Archeologisch is dit vooralsnog niet bevestigd. Een verkennend onderzoek eind 1987 uitgevoerd op het terrein van het verdwenen *Zaalhof*, gesitueerd ten westen van de Sint-Pieterskerk leverde het bewijs van een vrij drastische en recent uitgevoerde grond-aflaging, waarbij de top van het pleistoceen verwijderd werd.

Binnen de westvleugel van de *Ieperse Lakenhalle*, opgetrokken tussen 1270 en 1307, werd in het najaar 1988 een vooronderzoek opgezet. Deze vleugel bleek aangelegd in een drassig laaggelegen en geleidelijk naar de Ieperlee aflopend terrein, dat tijdens de bouw gemiddeld 1,50m werd opgehoogd met grondstorting en verstevigd met een dicht paalwerk. De

hallemuren rusten op een bakstenen onderbouw, die zeker 3m diep reikte. Het bouw materiaal, een gele polderbaksteen van 25x12x5cm bewijst dat het verkleiningsproces van dit bouw materiaal in Kustvlaanderen reeds vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw inzette. Deze eerste verkenning levert voorlopig geen aanwijzingen voor een occupatie vroeger dan de 11de eeuw. Verdergezet archeologisch/geologisch onderzoek is uiteraard aangewezen.

J.TERMOTE

Noodopgravingen aan de Kortrijkse Houtmarkt (W.-VI.)

Van 19 maart tot 6 mei 1988 vond aan de Kortrijkse Houtmarkt een grote noodopgraving plaats; door vertraging in het bouwschema was het mogelijk, in samenwerking met de betrokken firma, 2000 vierkante meter af te schaven en in plan te brengen.

a. van de 63 vrijgelegde structuren zijn er 19 Romeins; twee waterputten met hun aanlegtrechters en resten van ambachtelijke nederzetting (ijzer-, lood- en bronsgieterij). De vondsten dateren van het midden van de 1ste tot het eind van de 2de eeuw; zowel naar materiaal als naar datering sluiten ze zich aan bij het grafveld, blootgelegd aan de nabijgelegen Molenstraat.

b. een grote middeleeuwse gracht en enkele afvalkuilen.

c. de resten van het abdissenkwartier van de *abdij van Groeninge* (1589-1798): water- en mestputten, gebouwenresten en uitbraaksporen. Er is een omvangrijk vondstenmateriaal aan aardewerk, glas, beenderen, penningen en bouwelementen.

Het onderzoek heeft een tweeledige betekenis: voor de eerste maal werden in de stadskern op grote schaal Romeinse resten in plan gebracht en hun karakter omschreven. De resten van de Groeningeabdij geven een onverwacht rijke kijk op het leven binnen die instelling.

Ph. DESPRIET

Stadsarcheologisch onderzoek te Aalst (O.-VI.)

In juli en augustus 1988 werd door de *Aalsterse Vereniging voor Archeologie (AVA)*, in het huis nr. 65 van de *Pontstraat* te Aalst, een beperkte opgraving verricht. In de kleinere sleuf (6 m²) werden restanten uit verschillende periodes aangetroffen.

Uit een onderste, bleekgrijze, zandlemige laag waarin zich een paalgat aftekende, werden enkele vuurstenen artefacten samen met een kleine hoeveelheid ceramiek in prehistorische techniek gerecupereerd. Het geringe aantal maakt een toewijzing van dit ensemble aan een specifieke chrono-culturele fase onmogelijk. Dit prehistorische niveau werd afgedekt door een donkerblauwgrijze, zandlemige laag met schervenmateriaal uit de volle middeleeuwen (w.o. roodbeschilderde waar).

Uit de late middeleeuwen dateert een bakstenen kelder, waarvan enkel de noordwestelijke hoek werd vrijgelegd. De bodem van deze kelder bevindt zich op 2,4 m diepte en bestaat uit aangestampte aarde. Van de muren waren nog 13 steenlagen bewaard (bakstenen: 27 x 13 x 6 cm). De ondergrondse ruimte was volledig opgevuld met puinlagen die duidelijk weerspiegelen hoe deze buiten gebruik raakte. Op de bodem bevindt zich een tot 30 cm dik pakket houtskool en gebakken leem, dat op zijn beurt afgedekt wordt door een heterogene puinlaag, die zeer veel laat-middeleeuwse, vooral 13de-14de eeuwse, reducerend gebakken ceramiek bevat. We vermelden een haast intacte steelpan met holle steel en bolle bodem (zgn. "koekepan") en een vuurklok over de ganse oppervlakte versierd met een ingeritst denneboommotief. Bovenop deze lagen, die zich horizontaal bevinden, werd bruingrijze zandleem gestort. In deze laatste is duidelijke een schuine ($\pm 45^\circ$) gelaagdheid aanwezig.

Bovenop de aldus gedempte kelder, lag een omvergefallen en gedeeltelijk verbrande houten wand. Deze bestond uit naast mekaar geplaatste, met leem bestreken houten paaltjes (diameter 6-8 cm).

Behalve laat-middeleeuwse ceramiek werden uit de kelderopvulling ook heel wat dierresten en metalen voorwerpen (w.o. een mantelspeld) gerecupereerd.

Stadsarcheologisch onderzoek te Dendermonde (O.-VI.)

Door leden van de *Dendermondse Werkgroep voor Archeologie en Monumentenzorg* werden ook in 1988 de onderzoekingen verder gezet op het terrein van de *Sint-Rochuskapel* te Dendermonde. Op diverse plaatsen werden funderingsresten van steunberen en van de witstenen muurplint teruggevonden. Een sleuf dwars op de breedte van de vroegere kapel leverde twee vloerniveau's op: één met arduinen tegels (30 x 30 cm) op ca. 22 cm en één met bakstenen (18 x 8 x 3,5 cm) op ca. 70 cm onder het maaiveld. Van de 15de-eeuwse bevoering werden er geen sporen teruggevonden. Even boven de plint zijn er in de westelijke gevel twee nu dichtgemetselde vensteropeningen, elk afgedekt met een gedrukte boog. Ongetwijfeld dienden zij ooit om de gelovigen toe te laten - zonder de kapel te betreden - vanop straat een blik te werpen in het koor van de kapel, waar een beeld van Sint-Rochus ter verering stond opgesteld.

Een zeer beperkt onderzoek kon nog doorgevoerd worden op de terreinen van het gewezen *Augustijnenklooster* (1628-1797), waar tot in 1961 de Stedelijke Lagere School gevestigd was. Door de huidige eigenaar (Christelijke Mutualiteiten) wordt ter plaatse een nieuw diensten-centrum opgericht. Via een proefsleuf hebben we getracht een inzicht te krijgen in de stratigrafie van het terrein, gelegen op de hoek van de *Dijkstraat* en de *Bogaerdstraat*, waar zich tussen de tweede helft van de 14de en het eerste kwart van de 17de eeuw het "*Lombaardenhof*" situeerde. Ten gevolge van de aanwezigheid van een kelder van de vroegere woning van de hoofdonderwijzer, bleek de ondergrond vrij sterk verstoord. Uit de onderste laag werd grijs aardewerk, steengoed en geglazuurd rood aardewerk gerecupereerd, globaal dateerbaar in de 14de en 15de eeuw. Enkele dagen na het afvoeren van deze steekproef werd het gehele terrein tot op een diepte van 1,5 tot 2 meter mechanisch afgegraven, waarbij nog enkele funderingsspooren konden ingetekend worden.

A. STROOBANTS

Oudenaarde-Pamele: onderzoek in een middeleeuwse, industriële stadssector (O.-VI.)

Pamele was een middeleeuws stadje dat zich tegenover *Oudenaarde*, langs de rechteroever van de Schelde ontwikkeld had. De plaats die in handen van de heren van Oudenaarde was, kreeg tijdens de 12de eeuw of misschien nog vroeger een stadskeure. Pas in 1593 verloor Pamele zijn wettelijke identiteit en zou het stadje door Oudenaarde opgeslorpt worden.

Het huis de Lalaing is een 17de-eeuwse patriciërswooning die binnen het middeleeuwse stadsgebied van Pamele ligt. Tijdens graafwerken in de binnenkoer werd een pottenbakkersoven blootgemaakt. Naar aanleiding van die vondst trokken we een sleuf van 9 bij 6 m.

Onder de grondvesten van een baksteenconstructie (datering ?) werden de resten van vier laat-middeleeuwse aardewerkovens opgegraven. Het gaat om staande en liggende ovens. In drie gevallen bestond de onderbouw uit baksteen en verbrande leem. Bij één oven was de buitenwand en de middentong opgebouwd uit naar beneden gekeerde kannen waartussen leem gestreken was. De productie omvat reducerend en oxiderend gebakken aardewerk. Het complex wordt afgedekt met 14de-eeuwse pottenbakkersafval.

De ovens waren aangelegd in een pakket zandleem dat zich uitstrekte over een drietal stortlagen van ijzerslakken die op hun beurt enkele kalklagen overdekten. Pottenbakkersovens, afval van ijzerwinning en kalkstort: het is duidelijk dat hier de industriële wijk van Pamele aangesneden werd. De plaats ligt naast een doorgestoken Scheldemeander, buiten de oudste omwalde stadskern van Pamele.

Vooraleer het zijn industriële bestemming kreeg, kende het site de Lalaing reeds diverse occupatiefasen. Zo bevonden de kalklagen zich boven een loopvlak en een zestal kuilen die gedeeltelijk met mest gevuld waren. Het schervenmateriaal uit die context is in de 13de eeuw te situeren. De kuilen zijn gegraven in een ophogingspakket dat op verschillende tijdstippen tot stand kwam. Een kijk op de oudste niveaus hebben we echter niet wegens grondwaterlast. Wel stelden we via enkele steekproeven vast dat er op 5 m diepte nog een woonlaag voorkwam.

Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)

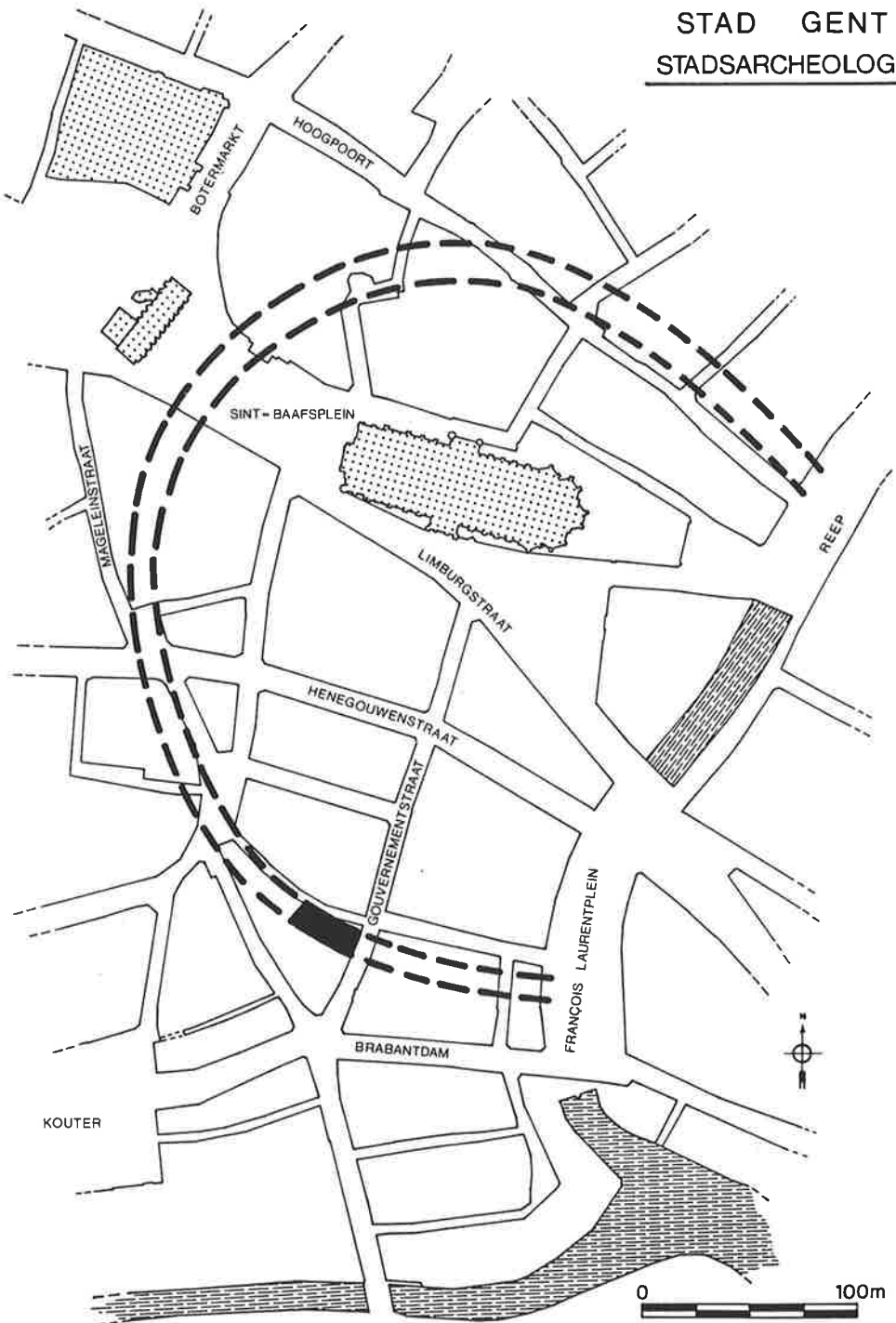
Het stadsarcheologisch onderzoek in 1988 speelde zich voornamelijk af in de Gentse binnenstad. De meeste bevindingen hadden dan ook betrekking op de ontwikkeling, het stadsbeeld en het leven in het middeleeuwse Gent. Bij het verderzetten van het onderzoek op de hoek van de *Gouvernementstraat* en de *Borreputsteeg* werd op een diepte van ongeveer 3,40 m een meer dan 14 m brede gracht aangesneden. Deze gracht verloopt parallel met de Borreputsteeg en is ongeveer 3,50 m diep. In de binnentuin van het pand op de hoek van de *Gouvernementstraat* en de *Jodenstraat* kon door boren het verdere verloop van deze gracht naar de Schelde toe gevolgd worden. In de verschillende opvallingslagen werd schervenmateriaal uit de 9de of de 10de en de 11de eeuw aangetroffen. Monsters genomen met het oog op een C14-datering en voor het onderzoek van stuifmeelkorrels en kiezelwieren zullen wellicht nog belangrijke nieuwe gegevens opleveren. Op grond van het stratenpatroon kan een min of meer cirkelvormig grachttracé rond de Sint-Baafskathedraal (de vroegere Sint-Janskerk) verondersteld worden. Een dergelijke vroege omwalling werd trouwens al eerder geponoerd door historici als A.C.F. Koch en A. Verhulst.

Benevens het ontdekken en het onderzoek van verscheidene middeleeuwse stadswoningen in Doornikse kalksteen werd er opnieuw aandacht geschonken aan constructies opgebouwd met grote bakstenen. In één van deze bakstenen gebouwen, gelegen op het erf van het *Ryhovesteen* (*Onderstraat*) ontdekte men op de verdieping een drietal beschilderde nisjes. We konden een valk, een aap en een (duivels)masker herkennen. Deze wanddecoratie, die wellicht uit de 14de eeuw stamt, is de oudst bekende muurschildering in burgerlijke context op het Gentse grondgebied.

Het onderzoek in een *vijftal religieuze instellingen* leverde eveneens heel wat interessante gegevens op. Zo wordt de oude ziekenzaal van de voormalige *Bijloke-abdij* aan een grondig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek onderworpen.

Wegenwerken in de omgeving van de verdwenen *Torrepoort* (Poel) en aan de *Kraanlei* legden grote massieven in Doornikse kalksteen vrij.

Bij de opgravingen op een parkeerterrein tussen het *Sint-Michielsplein* en de *Wilderoosstraat* werden o.a. een hele reeks elkaar soms oversnijdende mestkuilen uit de 13de of het begin 14de eeuw onderzocht. Enkel één

Gent, Gouvernementstraat. Het grachtspoor en reconstructie van de vermoedelijke omwalling (Tekening D.M.S.A.).

kuil bevatte wat vroeger materiaal. De bakstenen constructies die deze kuilen doorsnijden, stammen vermoedelijk uit de 14de eeuw. Op het einde van de 15de eeuw werd het terrein opgehoogd door diverse puinlagen.

M.C. LALEMAN & P. RAVESCHOT

Stadsarcheologie in Mechelen (Antw.)

Sinds begin 1987 wordt door de *Mechelse Vereniging voor Archeologie* een uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd in de woningen nr. 31 tot 35 van de *Katelijnestraat* te Mechelen.

Deze drie woningen (*De Wereld*, *De Koning van Engeland* en *Het Klein Hoefijzer*) dateren respectievelijk uit de 18de, 17de en 16de eeuw, maar staan op bewoningssporen die aanzienlijk ouder zijn.

In eerste instantie werd het onderzoek geconcentreerd op het huis "*De Wereld*" vanwege de op handen zijnde restauratie van het pand. Door de bouwvallige staat moest het onderzoek hier noodgedwongen in verschillende stadia en telkens op een zeer beperkte oppervlakte uitgevoerd worden.

Toch kon worden aangetoond dat zich op de plaats waar nu één grote woning staat, oorspronkelijk twee huizen bevonden, elk voorzien van een kelder in het achterste gedeelte van de woning.

Bij de verbouwing in de 18de eeuw werd één van beide kelders volgestort. Van de tweede kelder werd o.a. de oorspronkelijke stenen trap vrijgemaakt. Bij het onderzoek kwam ook aan het licht dat de oorspronkelijke vloer zowat 50 cm onder het huidige peil te situeren was.

Opmerkelijk was de vondst van een aantal recipiënten in blauwgrijs aardewerk aan de voet van de muur. Zij waren daar blijkbaar intentioneel ingegraven maar de functie ervan is tot nog toe niet geheel duidelijk.

In de tuin van het huis nr. 31 werden twee tegen elkaar gebouwde beerputten gevonden.

De eerste, daterend uit het einde van de 16de eeuw, bevatte een zeer grote hoeveelheid archaeologica, bestaande uit rood aardewerk (grapen, kommen, kruiken, vergieten, papkommetjes, borden, ...), steengoed (kruiken, schnelle, drinkbekers) en majolica (bordfragmenten met

polychrome beschildering, o.a. wapenschild Philips II en diepe kom met monochrome bladmotieven).

In deze beerput werden ook een groot aantal schoenen aangetroffen, evenals een uitgebreide partij glaswerk en verscheidene houten objecten. De tweede beerput, kleiner van omvang en ruim 3 m diep, bevatte onderaan drie rijen stammen, takken en planken, kruiselings op elkaar gelegd en van elkaar gescheiden door een laag zand. In de onderste zandlaag kwamen opvallend veel kersepitten voor.

De archaeologica, opnieuw zeer talrijk aanwezig, laten een datering in het begin van de 16de eeuw toe.

Naast beide beerputten werden ook muurfragmenten van de achterhuizen teruggevonden. Die moeten, voortgaande op de bodemprofielen en de daarin aanwezige archaeologica, reeds op het einde van de 15de eeuw afgebroken zijn.

In de tuin van het huis nr. 33 (*De Koning van Engeland*) kwamen eveneens muurfragmenten van de vroegere achterhuizen aan het licht, evenals een opmerkelijke koepelconstructie, voorzien van verscheidene rijen gaten. Verder onderzoek wees uit dat het hier een soort zinkput betrof. Aan de voet ervan werd een hoeveelheid blauwgrijs aardewerk en steengoed van het type Schinveld-Brunssum aangetroffen.

Het onderzoek dat nog wordt voortgezet, zal zich nu vooral toespitsen op de huizen nr. 33 en 35 (*De Koning van Engeland* en *Het Klein Hoefijzer*) om uiteindelijk, in combinatie met het historisch en bouwtechnisch onderzoek de oorspronkelijke woonstructuur te kunnen reconstrueren.

M. SWINNEN

Opgravingen in de stad Mechelen (Antw.)

In mei 1988 werd door de *Archeologische Vereniging "Oud-Mechelen"* tijdens wegeniswerken in de *Sint-Kathelijnestraat* het gewelf en de volledige constructie van de *Posthoornbrug* vrijgelegd (begin 14de eeuw). De brug bevond zich tussen de woningen nr. 19 en nr. 21 en lag over de Kleine Melaen.

Tijdens dezelfde maand werd er een beperkte noodopgraving uitgevoerd op de terreinen waar momenteel het open senioredorp "*Hof van*

Villers” wordt opgetrokken. Enkele houten palen, die de vliet Kleine Melaen afbakenden. Een 17de eeuwse waterput en een afvalput met blauwgrijs aardewerk konden nog in ijlt tempo worden opgetekend.

In juni werd een onderzoek uitgevoerd in het huis *Merodestraat 81 (Blauw Kuip)*. Bij de vondsten behoren o.a. rood aardewerk (17de-18de eeuw), wit Maaslands aardewerk (17de-18de eeuw), steengoed uit Raeren, Siegburg en Westerwald (17de-18de eeuw), majolica (17de eeuw) en porselein (19de eeuw). Uit de opvulling van het afwateringskanaal dat naar de vliet Hairgracht leidde, werd een mooie schotel in rood aardewerk met Noord-Nederlandse slibversiering bovengehaald.

Op het einde van de maand werd er een opgraving ondernomen achteraan de woning *A-B straat nr. 16 (Brouwerij ABC)*. In een afvalput werd naast een weinig steengoed uit Langerwehe (15de eeuw), 17de en 18de eeuws aardewerk ontdekt. Ook werd een groot gedeelte van een 17de eeuwse gebeeldhouwde hardwand in rood aardewerk teruggevonden.

S. DE COCK

Molens in de Middeleeuwen

De bibliografie van L. Goeminne omvat volgende titels:

GOEMINNE L. 1987: De oudste vermelding van een poldermolen in het Graafschap Vlaanderen (Anno 1425. St. Omer. Frans-Vlaanderen), *Molenecho's* 15, 4, 167.

GOEMINNE L. 1987: De oudste windmolenvermeldingen in het oude Graafschap Pontieu (1192 en 1206), *Molenecho's* 15, 5-6, 228-230.

GOEMINNE L. & DESEYN O. 1988: Het Molenmakersgerief van Frans De Seyn te Olsene in 1778 (Terminologie), *Molenecho's* 16, 2-3, 90-94.

GOEMINNE L. 1988: Het molenbezit van de Sint-Pieters Abdij te Lobbes in de 9de eeuw (32 watermolens), *Molenecho's* 16, 4, 115-116.

Archeologisch onderzoek te Roksem (W.-VI.)

Ter gelegenheid van archeologisch onderzoek door de *N.D.O.* op een site langs de *Zeeweg* werd opgemerkt dat het oostprofiel van een nabijgelegen zandwinningsput ook archeologische sporen vertoonde. De wisselwerking van de watermassa en de hevige westenwinden gedurende de winter van 1987 hadden de oostwand van de put verder afgebroken en op die manier een nieuw profiel gecreëerd. Dit profiel ontstond op de scheidingslijn van de percelen (Roksem, Sie A 152^a en 152^b), die ten zuiden gelegen zijn van een hoeve, waarvan een gedeelte van de walgracht nog bewaard is.

Over een afstand van 114 m werden sporen opgemerkt en ingetekend. Uit de lagenopbouw kon opgemaakt worden dat een laat-middeleeuwse bodem enkele greppels, een kuil en een zone met grijswit stuifzand en een dichte concentratie van veldsteenkeien afsluit. Deze zone is de restant van de Gallo-Romeinse *Zeeweg*, waarvan het tracé afwijkt van de huidige *Zeeweg* en recht op Oudenburg en het castellum gericht is. In de laat-middeleeuwse laag werden ook twee grachten opgemerkt. Een van de grachten heeft een komvormig profiel, is 10 m breed - uiteraard blijft de hoek waarmee de gracht gesneden is onbekend -, 1,7 m diep en bevatte enkele laat-middeleeuwse scherven. Waarschijnlijk betreft het de walgracht van een verdwenen hoeve. De tweede gracht heeft een onregelmatig profiel waarbij een gedeelte, dat excentrisch gelegen is t.o.v. het midden van de gracht, dieper uitgegraven is. De uitgraving vertoont aan een zijde een getrapt profiel en aan de andere zijde een schuine helling. De diepte bedraagt maximaal zo'n 1,5 m en de breedte ongeveer 5 m.

Mogelijkerwijze kunnen een tweetal fenomenen op de Ferrariskaart (Oostende 7, S³, 4) gerelateerd worden aan de vastgestelde sporen. Immers ten zuiden van een site met walgracht (Verhaeghe, type A₁R), dat kan vereenzelvigd worden met de nabijgelegen hoeve, wordt een onduidelijk rechthoekig patroon weergegeven, dat kan wijzen op verdwenen bewoning en waarvoor een of beide geconstateerde grachten in aanmerking komen.

Het onderzoek op het andere site (Roksem Sie A, 165^a en 164^a), dat in samenwerking met de gemeente Oudenburg plaatsgreep, leverde, naast heel wat Gallo-Romeinse sporen, ook informatie op over de middeleeuwse bewoning. Zo kon het tracé van een gracht vervolledigd worden en werd een kuil (diameter: 1,2 m) onderzocht, die vlakbij twee

karolingische hutkommen gelegen is. Deze kuil is laagsgewijze gevuld geraakt met zand, houtskool en klei en was misschien in gebruik bij het optrekken van de gebouwen.

M. DEWILDE

Archeologisch onderzoek te Gistel (W.-VI.)

In het kader van een licentiaatsverhandeling aan de R.U.G. voerden wij een systematische prospectie uit voor een gedeelte van de stad Gistel. Het gaat om *een deel ten oosten van de Torhoutse steenweg*.

Bodemkundig omvat dit gebied een pleistocene zandige opduiking (waarop het centrum van Gistel zich bevindt), omringd door het poldergebied. De polders behoren volledig tot het zgn. Middelland, maar het gebied ten zuiden van de opduiking zou (gedeeltelijk) uitgeveend zijn, en slechts door afzettingen van de zgn. Duinkerke 3 bedekt zijn.

Volgende fasen van de prehistorie waren vertegenwoordigd in het materiaal: epipaleolithicum (op een tweetal plaatsen) en het neolithicum/bronstijd (een fragment van een gepolijste bijl).

Daarboven konden we op een tweetal plaatsen verschillende fragmenten Romeins aardewerk verzamelen.

Voor de middeleeuwen moeten de oudste vondsten voornamelijk tussen de 10de en 12de eeuw gedateerd worden. Deze periode konden we in een (relatief) belangrijke mate vaststellen op een 5 tot 6-tal plaatsen in de polderstreek, en dit zowel ten noorden als ten zuiden van de zandige opduiking. Op een 2 tot 3 van die plaatsen bevonden zich ook een aantal oudere elementen, waarvan enkele zelfs tot de Karolingische periode kunnen teruggaan.

Hierbij aansluitend mogen we zeker niet het centrum vergeten. Zowel de historische gegevens als verschillende archeologische vaststellingen (zie VANYSACKER C. in vorige nrs. van *Archaeologia Mediaevalis*) geven hierover belangrijke aanduidingen. Ook kan hier de aanwezigheid van twee opeenvolgende castrale mottes te Gistel vermeld worden (zie J. DE MEULEMEESTER *et al.*, in X, *Gestella* 1988)

Voor de late Middeleeuwen beschikken we over een 5-tal sites met walgracht. De gegevens hierover beperken zich hier echter tot vorm-

vormkenmerken en historische gegevens. Daarenboven verzamelden we op verscheidene plaatsen een belangrijke hoeveelheid laat-middeleeuws materiaal, en dit verspreid over zowel de zandige opduiking als de polders. Ook viel het ons op dat een volle-middeleeuwse "concentratie" vaak samenging met een laat-middeleeuwse. Dit laatste met uitzondering van het gebied ten zuiden van de zandige opduiking. Het lijkt ons interessant om deze laatste vaststelling aan verder onderzoek te onderwerpen.

Daarenboven mag voor deze periode, zeker ook het centrum van Gistel niet worden vergeten. Opnieuw schetsen zowel archeologische vaststellingen (cf supra; maar ook de verzameling van A. Vansevenant), als historische gegevens (zie ook nu *Gestella 1988*) een steeds duidelijker wordend beeld van dit centrum.

Voor de post-middeleeuwse periode konden we weinig archeologische vondstcomplexen vaststellen, maar diverse historische bronnen leverden veel gegevens op. Een ver doorgedreven historisch onderzoek biedt hier ongetwijfeld enorme perspectieven.

G. VERBRUGGHE

De vroeg-middeleeuwse portus en de Sint-Salvatorsabdij van Enname (Oudenaarde) (O.-VI.)

De abtswoning, de binnenkoer van het centrale kloostercomplex, de refter en de infirmerie werden voor een belangrijk gedeelte tot op het niveau van het havenstadje onderzocht. Het beeld dat we tijdens de vorige campagnes van de pre-stedelijke woonkern verkregen, wijzigt zich niet. Opnieuw sneden we percelen aan, die door greppels afgebakend zijn en waarbinnen huizen en bijgebouwen voorkomen. Ten oosten van de ziekenzaal, naar de rand van het site toe, groeven we een gracht en een reeks goed bewaarde palen op, die heel waarschijnlijk tot de portusfase behoren. De hoge grondwaterstand belette evenwel de stratigrafische relatie tussen gracht en palen te kennen, terwijl de onderzochte oppervlakte bovendien te klein was om uit te maken of het hier al dan niet om een omwalling gaat.

D. CALLEBAUT

Onderzoek van een zestiende eeuws woonhuis te Londerzeel (Br.)

Bij renovatiewerken aan een pand in de *Dorpsstraat nr. 21* te Londerzeel (Wijk E, 8f) werd na ontleistering van de gevels geconstateerd dat de cementpleister een fraai woonhuis in bak- en zandsteenarchitectuur verborg.

Het "breedhuis" met nokrichting parallel aan de straat is echter slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. De bewaarde lengte bedraagt 10,65m, de breedte 6,25m. De vermoede lengte kan, afgaande op de ritmering van de tussen- en hoofdspanten, op zo'n 15m geschat worden.

Op de pre-kadastrale kaart van J. van Acoleyen (1709) wordt op deze plaats wel bewoning aangegeven, doch onder een andere vorm. Deze bewoning zit op de toenmalige rand van het dorp.

Het gebouw - één bouwlaag onder een zadeldak - is een duidelijk exponent van de Brabantse bak- en zandsteenarchitectuur. De muren zijn doorschoten met speklagen en ook de venster- en deuropeningen, steigergaten, lijsten, hoekkettingen en de bewaarde trapgevel zijn met zandsteenblokken afgewerkt. Ook de oorspronkelijke bekapping - een mooi ogende sporenkap, waarvan de gebinten door een dubbel Andrieskruis zijn verbonden - bleef bewaard.

De constructie vertoont een aantal aanpassingen, die het gevolg zijn van drie verbouwingsfazen. In zijn oorspronkelijke vorm had de zuidelijke zijtrapgevel op het gelijkvloers een groot, excentrisch aangebracht kruisvenster. De zolderverdieping vertoonde een centraal venster en twee luikgaten. In de topgevel waren een viertal spreekpotten ingemetseld. Aan de straatkant zijn nog resten bewaard van drie kloosterkozijnen. Twee ervan beantwoorden aan de zuidelijke vleugel. Het kloosterkozijn, dat correspondeert aan de opkamer steekt iets hoger. De noordelijke vleugel is verdwenen. Het ontbreken van de noordelijke trapgevel en de dichtgemaakte doorsteek vanuit de half-ingegraven kelder geven dit aan. In de kelder met steekbooggewelf verzekerde een waterput de watervoorziening. De oostgevel is niet geritmeerd door speklagen. De bakstenen (17/18x8/8,5x4,5/5 cm) zijn in kruisverband gemetseld.

De eerste verbouwingsfase moet in het midden van de 17de eeuw gesitueerd worden. Op een negblok van de deuroplijsting werd het jaartal "1643" ingekapt. Haaks op de zuidelijke vleugel werd een nieuwe vleugel aangebouwd, eveneens in bak- en zandsteenarchitectuur (breedte : 8m). Ook deze vleugel bleef niet in zijn volledige vorm bewaard (bewaarde

lengte : 3,5m).

In een tweede bouwfase werd de zuidelijke vleugel door een dwarsmuur opgedeeld en werd de half-ingegraven kelder gedeeltelijk (aan de straatkant) gesupprimeerd. Het kruisvenster in de zuidelijke zijtrapgevel werd dichtgemaakt en aan de straatkant werden twee nieuwe vensters ingebracht. Voorlopig moet deze heraanpassing van het gebouw op basis van de gebruikte baksteenformaten (14,5/15,5x8x4 cm) in de 18de of de eerste helft van de 19de eeuw gedateerd worden.

In de loop van de 19de eeuw werden in de nieuwe vleugel eveneens aanpassingswerken uitgevoerd, waarbij de half-ingegraven kelder (ZW-hoek) werd opgevuld.

In een derde bouwfase werden de twee vensters aan de straatkant verkleind en werd centraal een winkelpui geïnstalleerd. Waarschijnlijk gebeurde dit aan het begin van deze eeuw.

M. DEWILDE, D. GEEROMS & S. VANDENBERGHE

Een "hoeve met walgracht" te Haacht (Br.)

De derde opgravingscampagne (mei-november 1988) te *Haacht* werpt nieuw licht op de bewoningsgeschiedenis van een laat-middeleeuwse hoeve met walgracht.

De twee werkzones (1987-1988), elk van ca 300 m², werden afgewerkt door de archeologische vrijwilligersgroep van de *Haachtse Geschied- en Oudheidkundige Kring* en met steun van de *gemeente Haacht*.

We willen hier slechts de drie belangrijkste bevindingen aanstippen:

1. Na secuur onderzoek vertoont het "vuilnisbelt" van de familie "*Van der Hofstadt*" duidelijk twee vertikaal gestratificeerde horizonten (ca. 1300). Deze archeologische lagen zijn duidelijk van elkaar gescheiden door een steriele kleilaag die het woonplateau een weinig ophoogde. Een gedetailleerde studie van de archaeologica zal ons niet alleen toelaten het dagelijkse leven van een ridderschap te evoceren. We hopen eveneens meer klaarheid te brengen in de studie van de dertiende eeuwse ceramiek. Het verheugt ons te kunnen melden dat het labo van *Paleontologie van de R.U.G.* haar medewerking verleent om het paleontologisch raadsel verder te ontsluiten.

2. De oudste afvalraag van het *Hof ter Hofstadt* bracht een voor onze streken unieke keramische vondst aan het licht. Op gans het N.W.-Europese vasteland werden er tot nog toe slechts twee exemplaren van geïdentificeerd (in Nederland en Zweden). Het betreft een "Rakkoï"-scherf, die in Syrië rond 1200 (12d-13a) geproduceerd werd. Ze is een vingerwijzing naar de kruis- of pelgrimstochten van toen, of naar de handelsbetrekkingen die eruit voortvloeiden.

3. Vorig jaar lokaliseerden we de donjon. Dit jaar onderzochten we de bodemsporen ervan. Van het imposante bouwwerk restten er slechts een puinlaag en de negatieve sporen van de grondvesten: de fundamenten zaten meer dan een meter diep en waren ongeveer een meter breed. De negatieve muursporen waren opgevuld met puin. Uit de restanten leiden we af dat het zestiende-eeuwse *Croijplan* erg getrouw de woontoren weergeeft. De toren had een vierkant grondplan en er zat een steunbeer in elke hoek. In de zuidelijke buitenmuur zat een traptoren verwerkt. De archaeologica die tussen het puin verspreid lagen, wijzen er op dat de toren rond 1650 afgebroken werd, vermoedelijk net voor men startte met de bouw van de vierkante *Kraneveldshoeve*, die nu nog steeds het woonplateau siert.

W. CAES

Le haut fourneau de Marsolle à Mirwart (Lux.)

Grâce à un important soutien financier de la *Fondation Roi Baudouin* et de la *Loterie Nationale*, la *Province de Luxembourg* a pu organiser une campagne de fouille de cinq semaines sur le site du village disparu de *Marsolle*.

Rappelons brièvement qu'il s'agit d'étudier les vestiges d'un complexe sidérurgique ayant connu une brève période d'activité d'une trentaine d'années durant le XVIe siècle.

La campagne 1988 fut menée sous notre direction par une trentaine de stagiaires (dont certains des *Jeunesses du Patrimoine Architectural*) et deux ouvriers CMT.

Deux secteurs furent l'objet de recherches. Une large tranchée fut ouverte à proximité immédiate du haut fourneau et a permis de prouver la

présence d'appentis au NW du bâtiment. Le fourneau était donc ceint sur trois côtés de toitures de paille posées sur des assemblages de charpentes et poteaux dont seuls les trous de fondation subsistent. L'une d'elles protégeait la soufflerie et une autre, l'aire de coulée. Deux nouveaux espaces couverts sont maintenant attestés au-dessus d'une partie de la rigole de coulée et un lambeau de muret associé à des cuvettes taillées dans la roche dont le rôle reste énigmatique.

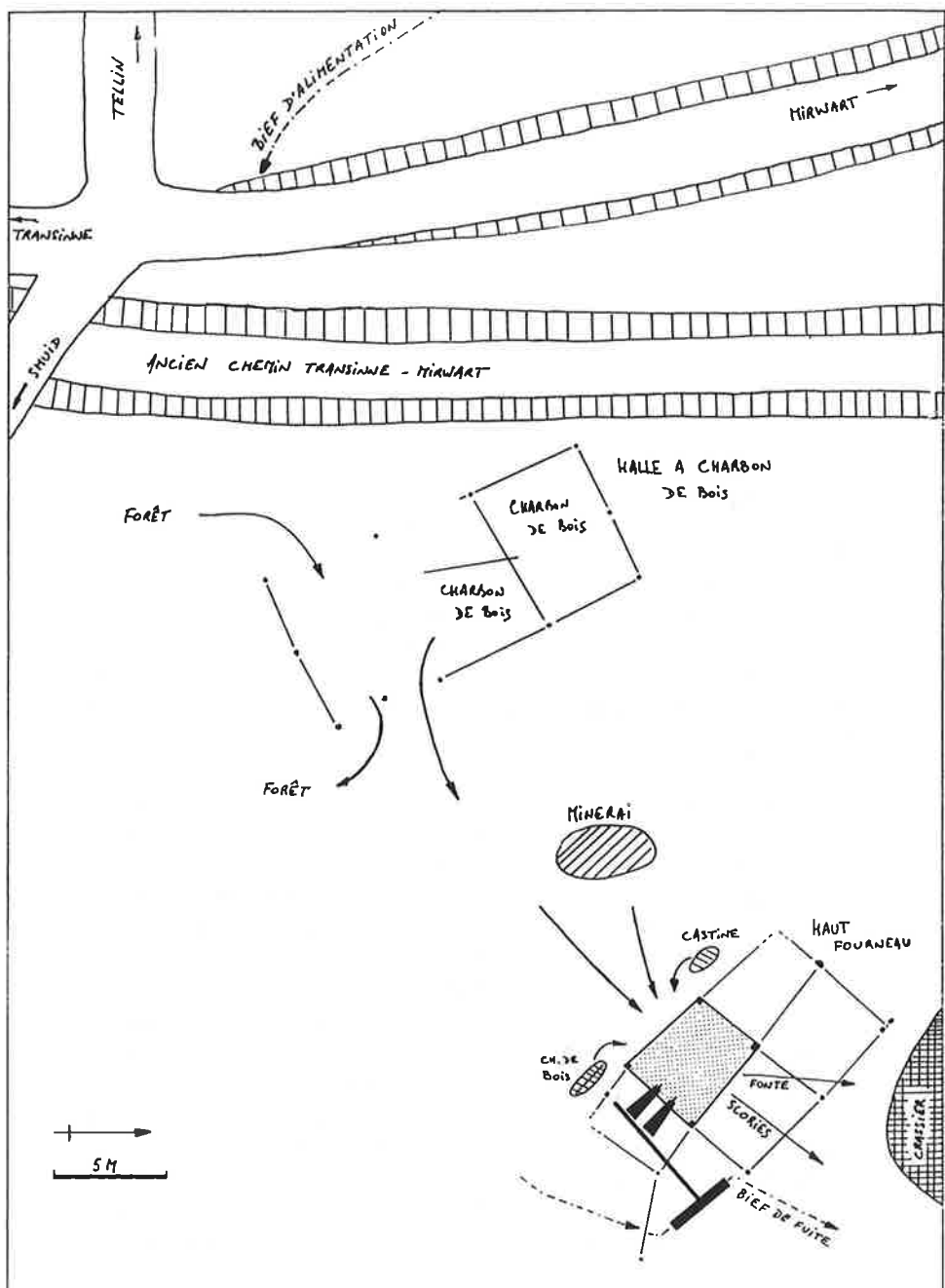
Mais le principal objectif de cette campagne fut l'étude d'un bâtiment repéré l'année précédente. Cet édifice peut être identifié à une halle à charbon de bois pour quatre raisons:

- l'abondance à cet endroit de charbon de bois
- sa situation à proximité et en contrehaut du haut fourneau
- ses grandes dimensions (15 x 7 m)
- la rareté du matériel archéologique qui élimine toute possibilité de l'assimiler à une habitation.

Ce bâtiment en pans de bois était circonscrit par dix poutres rondes d'un diamètre variant entre 16 et 40 cm, profondément enfoncées dans le sol en place (entre 45 et 120 cm). Le sol a été partiellement recouvert d'une mince couche de terre gleize et présentait une importante dénivellation de l'ordre de 20 %, sans doute pour éviter toute stagnation des eaux de ruissellement. Ce souci fut confirmé par la découverte d'un drain longeant la façade la plus exposée et la plus élevée.

D'étroites tranchées de fondation indiquent le périmètre du bâtiment. Leur absence à trois endroits suggère l'emplacement des portes. Deux cloisons intérieures délimitaient les espaces de stockage et de circulation. Un peu plus de la moitié du bâtiment était utilisé pour permettre l'entreposage d'une centaine de m³ de charbon de bois. Les chariots apportant le combustible pouvaient pénétrer par la façade SW et ressortir par celle opposée au NE. Un espace avait été ménagé pour permettre aux véhicules, en y reculant, de s'approcher au mieux des deux compartiments où le charbon de bois était déchargé.

Les fouilles menées depuis maintenant cinq années à Marsolle permettent de mieux appréhender l'organisation du travail sur ce site industriel. La halle à charbon de bois est logiquement installée en contrehaut du fourneau, vers le gueulard duquel on devait pouvoir accéder par un escalier ou une rampe. Les emplacements de stocks de minerai et de castine furent également localisés sur la plate-forme d'approvisionnement. Des problèmes demeurent dans la compréhension

Mirwart. Plan d'ensemble du site de Marsolle.

de ce qui se passait en aval du haut fourneau: un bocard (concasseur de minerai et de scorie) est attesté par les archives et la localisation sera un des objectifs de la prochaine campagne. Un autre point demandera vérification: le passage emprunté à partir des abords immédiats du fourneau par les gueuses de fonte envoyées à la forge d'affinage installée à 3 km en aval, au pied du château seigneurial.

J.-P. WEBER

Le village disparu du Mont-Saint-Rahy à Bomal (Durbuy) (Lux.)

Sur le plateau qui domine la vallée de l'Ourthe, entre Bomal et Izier, s'élève, au milieu d'un bosquet isolé, *la chapelle dite de Saint-Rahy*. Selon d'anciennes traditions étayées par des pièces d'archives remontant au XIIe siècle, l'endroit fut autrefois la siège d'une église et le centre d'une paroisse qui englobait, outre un village disparu aux abords mêmes de l'édifice, la ferme-château de Petit-Bomal et le village de Juzaine.

Des fouilles commencées en 1928 et poursuivies épisodiquement, notamment en 1953, ont eu le mérite de mettre au jour les vestiges d'une ancienne église. Depuis 1984, le *Cercle Historique "Terre de Durbuy"* a repris les fouilles.

Cette année, de nouveaux sondages furent entrepris au niveau de la tour de l'église. Ils ont permis de préciser le plan de l'église et de discerner plusieurs stades dans l'évolution du sanctuaire.

La présence de tombes creusées dans la roche calcaire, antérieures au premier édifice identifiable, implique l'existence d'une nécropole, remontant vraisemblablement aux Xe-XIe siècles. La première structure saisissable repose directement sur les tombes dont certaines ont été vidées de leurs occupants pour permettre une meilleure assise des fondations. Il pourrait s'agir d'un premier sanctuaire, se présentant comme suit: une nef centrale, orientée ouest-est, flanquée de collatéraux plus étroits, et dotée, à l'est, d'une abside. Dans une deuxième période, une tour massive, de plan carré, fut construite en partie sur le mur occidental du premier édifice. Au cours des siècles, l'église subira de profonds changements avec, notamment, la suppression des collatéraux et la construction d'un porche abritant l'entrée méridionale. Enfin, lorsqu'en 1679, le dernier desservant

de Mont-Saint-Rahy, l'abbé Corneille Michaëlis Mercenier, entrera en fonction, l'église était réduite à une mononef terminée, à l'est, par un chœur semi-circulaire.

En contrebas de l'église, des substructions avaient été repérées en 1980. De nouvelles prospections ont permis la découverte d'un bâtiment quadrangulaire, se développant en façade sur près de 16,70 m et atteignant une longueur de 17,10 m. Une des ailes du bâtiment abritait un four domestique ainsi qu'une cave voûtée. Bien que les archives soient muettes sur l'existence et la destination de ce bâtiment, nous penchons pour l'hypothèse d'un prieuré, à mettre en relation avec la présence, dans les parages immédiats, d'une zone artisanale, comprenant un four à chaux et des traces évidentes d'une activité métallurgique: l'abondance de culots provenant de bas-fourneaux, de scories, de charbon de terre, de fragments de creuset, de déchets de fabrication en fer et en bronze en témoigne. A noter encore la découverte, à proximité du four à chaux, d'un "fond de cabane" à six trous de poteaux. Le matériel archéologique, composé pour l'essentiel de tessons appartenant aux premières productions d'Andenne, indique une occupation ne remontant pas au-delà du XIIIe siècle.

A. BAIJOT

RÉGIONS LIMITOPHES - AANGRENZENDE REGIO'S

Archeologisch onderzoek in Zeeland betreffende de hoge en late Middeleeuwen over de jaren 1986-1988

In 1986 werden in de provincie Zeeland op Walcheren en Zuid-Beveland een drietal kleine onderzoeken uitgevoerd. Twee zijn te plaatsen in de hoge middeleeuwen, de derde in de late middeleeuwen. In *Kapelle op Zuid-Beveland* werd een gedeelte van een vliedberg "*de Duivelsberg*" onderzocht. De oudste uit de 12de eeuw daterende bewoning vond plaats op het natuurlijke geulsediment van Duinkerke II-ouderdom. In de dertiende eeuw werd de berg getransformeerd in een "hoge berg" om

tenslotte vanaf de veertiende eeuw nog een rol te spelen in het bestaan van de hofstede "Eliwerve". Voor een verslag onder de titel "Archeologisch onderzoek van de Duivelsberg te Kapelle, Zuid-Beveland" kan worden verwezen naar *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* n° 12, 117-126 (ROB-overdruk n° 279).

Ter plaatse van het *Badhotel* te *Domburg* op *Walcheren* werd een poging gewaagd om de veronderstelde vroegmiddeleeuwse ronde burcht van *Domburg* te traceren. Het resultaat was negatief. Wel werd een dik 12de-eeuws bewoningsniveau aangesneden met veel nederzettingsafval en een tweetal waterputten. Opvallend was het hoge percentage schaaap/ geit onder de dierenbotten. Verdere gegevens zijn te vinden in *Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1986, 85-86.

Tenslotte werd in *Amernuiden* een "moated site" uit het midden van de 14de eeuw opgegraven. In het terrein kon een rechthoekig stenen gebouw worden opgetekend van 17 x 10 meter. In een stortkoker werden - naast aardewerk - interessante houten gebruiksvoorwerpen aangetroffen. Het stenen gebouw lag excentrisch op een ca. 30 x 44 groot omgracht terrein. De breedte van de gracht was 5-8 meter. De moated site kon aan de hand van historisch kaartmateriaal in relatie worden gezien met het voormalige dorp *Nieuwerkerke*. Een nader bericht is opgenomen onder de titel: "Een moated site bij het voormalige dorp *Nieuwerkerke* op *Walcheren*" in *Bulletin KNOB* 86, 135-138.

Archeologisch onderzoek op de ronde burcht van *Burgh* op *Schouwen-Duiveland*

In verband met de uitbreiding van de huidige begraafplaats gelegen op de vroegmiddeleeuwse burcht van *Burgh* werd een beperkt noodonderzoek ingesteld. De resultaten waren boven verwachting. Zowel de opbouw van de wal als de gracht kon in het vlak en een tweetal profielen goed worden bestudeerd. De wal was opgebouwd uit kleiplagen en voorzien van een palissade die bestond uit een enkelvoudige rij palen. Het voor de palen gebruikte hout was iep en els. De tussenruimte van de palen bedroeg steeds ca. 50 cm. Twee palen werden onderworpen aan een C 14-analyse in het laboratorium voor Isotopenonderzoek in Groningen. Na ijking volgens het in Groningen ontwikkelde ijkingprogramma is de kans op een datering in de tweede helft van de 9de eeuw het grootst (50 %). Een

uitvoerig verslag is intussen verschenen onder de titel "Verslag van het noodonderzoek op de vroegmiddeleeuwse burcht van Burgh in 1987" in *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 13.

Het kasteelterrein van Zaamslag-Torenberg in Zeeuwsch-Vlaanderen

Door een uitbreidingsplan van de gemeente Terneuzen was het noodzakelijk het niet onder de monumentenwet vallende gedeelte van het terrein van de *Torenberg* bij *Zaamslag* op te graven. Van oud naar jong zijn een drietal fasen te onderscheiden. In de eerste fase treffen we op het zuidoostelijk terreingedeelte een aantal kuilen aan met een gelaagde humeuze vulling. Een terpachtige ophoging behoort waarschijnlijk ook tot deze vroege fase. In de lengterichting van de opgravingsput is in de waterloop een tiental bruggalen aangetroffen. Dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd op een drietal exemplaren van eikehout leverde een datering postquem van 1193 A.D. op. Door het ontbreken van een gedeelte van het kernhout en een aantoonbaar secundair gebruik, komen we voor de bouw van de brug uit in het eerste kwart of eerste helft van de 13de eeuw. In de tweede fase zien we een vierkant poortgebouw van baksteen neergezet worden op de plaats waar de brug uitkomt op het zuidoostelijk aangrenzende terreingedeelte. Treffend is de gelijkenis met de "aguewette" van het Hof ten Damme te Melsele (1220-1375), die collega R. van Hove van de Archeologische Dienst Waasland onlangs heeft opgegraven. In fase 3A zien we dat het vierkante poortgebouw op dezelfde plaats is vergroot. Het heeft nu een rechthoekig grondvlak. Ter plaatse van de vroegere brug is een waterkerende dubbele muur aanwezig. Beide grachtdelen staan nog wel met elkaar in verbinding door middel van een ca 1 m breed gewelf. In de volgende verbouwingsfase (3B) wordt ook deze verbinding dichtgezet en de muren ter plaatse van de gracht over een hoogte van 1,30 m bekleed met Ledesteen. De beide evenwijdige vijfeneenhalve meter van elkaar lopende dreefmuren zijn nu vanaf het "poortgebouw" richting dorp te vervolgen tot het einde van de opgravingsput. De minimale lengte van deze toegangsweg komt daarmee op 35 meter. Wederom is hiervoor in België een treffende parallel aan te wijzen bij de door J. De Meulemeester van de Nationale Dienst voor Opgravingen onderzochte Singlberg te Beveren-Waas. In fase 3C tenslotte treffen we een bruine kleiafzetting aan in het noordoosten, die de stenen dreef en

het poortgebouw ten dele heeft geërodeerd.

Het laatste houvast om de archeologische geschiedenis van het terrein van de Torenberg te ontrafelen valt te ontlenen aan de huidige topografie. Alles wijst erop dat deze topografie met de laat-zeventiende eeuwse voorloper van de huidige boerderij te maken heeft en dat de grachtenstructuur pas zijn beslag heeft gekregen na de hernieuwde inpoldering van het gebied in Zaamslag in 1650 nadat het land driekwart eeuw onder water had gestaan.

Een kort verslag met een opmetingstekening en opgravingsfoto's wordt opgenomen in "Archeologische Kroniek van Zeeland over 1987" in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen Jaargang 1988*.

Het verdronken dorp Nieuwlande

Het dorp *Nieuwlande* is tezamen met vele andere dorpen en steden in de jaren 1530-1532 bij een watersnoodramp ten ondergegaan. Pogingen om het gebied weer in te polderen mislukten, waardoor het gebied, dat nu deel uitmaakt van het Oosterscheldebekken tussen Zuid-Beveland en Tholen, nu nog steeds als het Verdronken Land van Zuid-Beveland bekend staat. Het dorp Nieuwlande is bij eb toegankelijk. De fundamenten van kerk, huizen en plaveisel etc. steken ten dele nog boven het slik uit.

In 1988 is een begin gemaakt met de opmeting van het dorp dat een uitgestrektheid heeft van ca 500 x 200 meter. Er wordt uitgegaan van een door middel van luchtfotografie verkregen kaart die vooral het sloten- en grachtenpatroon duidelijk weergeeft. Daarop worden de in het veld verkregen gegevens met betrekking tot het muurwerk ingetekend. Het doel van de opmeting is meer inzicht te krijgen in de ouderdom en opbouw van het dorp als achtergrond voor de in het dorp opgegraven pelgrimsinsignes. Literatuur: R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman: "Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimsinsignes", Zutphen 1987. Ook in het onlangs ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek verschenen boek "Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief" onder redactie van W.A. VAN ES, H. SARFATIJ EN P.J. WOLTERING (1988, Amersfoort / Amsterdam) is een hoofdstukje over dit bijzondere dorp opgenomen.

Ook van andere Zeeuwse vindplaatsen wordt nauwkeurig de aan het licht gekomen pelgrimsinsignes bijgehouden en bestudeerd. In verband met de vaak lastige determinatie van de voormalige bedevaartplaatsen wordt het dan ook zeer op prijs gesteld over evt. Belgische vondsten bericht te ontvangen en gegevens uit te wisselen (adres: ROB, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort).

R.M. VAN HEERINGEN
R.O.B. Amersfoort

Nieuwe nederzettingen in de Noorderkempen (Noord-Brabant)

Ten noorden van Turnhout, aan de Nederlandse kant van de grens, vindt sedert november 1985 een meerjarig onderzoek plaats naar de verdwenen nederzettingen op de *randen van het Leijdal tussen Goirle en Tilburg*. Vanaf de veertiende eeuw is dit gebied bedekt geweest door een dik esdek, waardoor oudere sporen zeer goed bewaard zijn gebleven en zelfs niet door een ploeg werden verstoord. De reden voor het onderzoek is hierin gelegen dat de gemeente Goirle op deze Groote Akkers binnen tien jaar een nieuwe woonwijk wil laten verrijzen met ruim duizend woningen. Gedeeltelijk gelijktijdig, gedeeltelijk voorafgaand aan de bouw en verwezenlijking van dit plan vindt een archeologische begeleiding van het projekt plaats door de *Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Midden-Brabant*. De kosten van het onderzoek worden geheel gedragen door de gemeente. Daarnaast vinden kleinere onderzoeken plaats in het midden-Leijdal.

Tot heden werden enkele nederzettingen aangetroffen uit de vroege, midden- en late ijzertijd, de Merovingische periode en de late- middeleeuwen (11de-14de eeuw).

Uit de ijzertijd dateert een kleine nederzetting te Tilburg, waar veel aardewerk kon worden gerecupereerd, alsmede een glazen La Tène-armband uit de eerste eeuw voor Christus. Een tweede nederzetting werd ontdekt op een industrieterrein, waar o.m. een waterput van het type-Ekeren werd aangetroffen. Een poel vol schervenmateriaal uit 600 v. Chr. kwam op de Groote Akkers te voorschijn. De eerste huisplattegronden uit de regio bleken niet ver weg te liggen. Het eerste gebouw was tenminste

11 m lang en 5 m breed. Midden tussen de wanden werd een haardplek blootgelegd, waarin aardewerk uit de overgangstijd van de vroege naar de midden-ijzertijd (600-450 v. Chr.). Een tweede boerderij van hetzelfde type-Goirle werd op vrijwel dezelfde plaats aangetroffen. Rondom het huis werden afvalkuilen en een schuurtje gevonden.

Uit de Merovingische periode werden acht waterputten, een aantal paalgaten, een greppeltje en een haardplaats ontdekt tijdens de aanleg van een ontsluitingsweg van de Groote Akkers. Vrijwel alle materiaal dateert uit ca. 600 AD. Daaronder bevond zich ook herbruikt Romeins dakpanmateriaal en *tegulae*. Opvallend was de vondst van een aantal houten spaden uit één van de waterputten. In een van de andere wegcunetten werden delen van een boerderij aangetroffen. Het onderzoek van het terrein waarop de bewoning uit de vroege middeleeuwen zich nog uitstrekt behoort tot het program van de komende jaren.

In de zuidoosthoek van de Groote Akkers werd een complete nederzetting uit de 11de-14de eeuw aangetroffen. Het onderzoek hiervan is in het najaar van 1988 aangevangen en zal waarschijnlijk nog tot medio 1989 duren. Ook elders op het terrein werden omgreppelde erven aangetroffen. Conclusie: Het beeld dat L. Van Impe en R. Annaert hebben gegeven voor de bovenloop van het Leijdal zet zich voort ten noorden van de landsgrens. Met name de vele sporen uit de ijzertijd (Weelde, Ravels, Poppel) aan de randen van het Leijdal en de Ossevenneloop sluiten goed aan bij de vondsten in het gebied tussen Tilburg en Goirle. Daar werd voor het eerst, via systematisch archeologisch onderzoek, een aantal nederzettingen, compleet met boerderijen blootgelegd. Zo wordt het Leijdal aan beide zijden van de grens een archeologisch ster gebied dat ook vanuit België de nodige aandacht verdient.

Bibliografie:

- HENDRIKS J. 1986: Goirle: archeologen in de put aan de Rillaerse Baan. *Jaarverslag 1985 van de AWN-afdeling Midden-Brabant*, Tilburg, 65-82.
- HENDRIKS J. & VAN NUENEN F. 1987: Goirle, Groote Akkers: een tussenbalans van drie jaar archeologisch onderzoek, *Fibula* 28/4, 10-17.
- HENDRIKS J. & VAN NUENEN F. 1988: Goirle: een ijzertijdhuis "type Goirle" en middeleeuwse sporen op de Groote Akkers, *Jaarverslag 1987 van de AWN-afdeling Midden-Brabant*, Tilburg, 36-53.

- HENDRIKS J. & VAN NUENEN F. 1988: IJzertijd in het Leijdal: wonen en werken aan de boorden van een kabbelende beek, *Tilburg* 6, 87-90.
- VAN IMPE L. & ANNAERT R. 1985: Prehistorische bewoning ten noorden van Turnhout: het gebied van Ravels-Weelde-Poppel, *Taxandria*, Nieuwe Reeks LVII (Liber Amicorum E. van Autenboer), 27-39.
- NUENEN F. 1987: Goirle: een afvalpoel uit de ijzertijd en resten van een vroegmiddeleeuwse boerderij op de Groote Akkers, *Jaarverslag 1986 van de AWN-afdeling Midden-Brabant*, Tilburg, 76-83.

J. HENDRIKS
Tilburg

Archeologisch onderzoek in Nederlands Limburg

Van april tot mei 1988 werd door de *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort* een opgraving uitgevoerd aan de *Kloosterstraat te Gennep* (Nederlands Limburg; ca 20 km ten zuiden van Nijmegen). Gennep ligt bij de samenvloeiing van Maas en Niers.

De site ligt binnen de 13 of 14de eeuwse stadsmuren, 100 m ten westen van de voormalige Martinuskerk, welke in de Tweede Wereldoorlog is verwoest en in 1948 door P. Glazema opgegraven is, waarbij een vroeg- of voor-romaanse zaalkerk aan het licht kwam. Afgezien van enkele oude vermeldingen (*in pago Ganipi* 949, mogelijk *snapium* 807 en 812) zijn voor Gennep vrijwel geen geschreven bronnen beschikbaar daar het stadsarchief in 1597 afbrandde.

Op de kaart van het Kleefs Kadaster (ca. 1730) is het opgravingsterrein vrijwel leeg op twee gebouwen en een weg na. In het midden van de 19de eeuw is hier een kloostercomplex verzezen dat onlangs werd gesloopt ten behoeve van woningbouw.

Bij het onderzoek bleken de twee op bovengenoemde kaart figurerende gebouwen deel uit te maken van een pottenbakkerij (woonhuis, werkplaats, oven, afvalkuilen) uit ten minste de eerste helft van de 18de eeuw. Wanneer de produktie begonnen is en hoelang deze zich heeft voortgezet is nog niet duidelijk. Gennep was een belangrijk produktiecentrum van het zogenaamde Nederrijnse aardewerk en het is hier dat binnen het Nederrijngebied voor het eerst een oven met misbaksels in een reguliere

opgraving onderzocht is. Het laat zich aanzien dat het onderzoek van de misbaksels een nieuw inzicht zal verschaffen in het 18de eeuwse gebruiks aardewerk.

Op een dieper niveau werd op dezelfde plaats een woonstalhuis aangetroffen waarvan de voorlopige indruk is, dat het dateert uit de 11de of 12de eeuw. Tenslotte werden ook delen van de stadsmuur blootgelegd.

Materiaal ouder dan 1000 werd niet in substantiële hoeveelheden aangetroffen. Dat geldt ook voor een andere locatie ("voormalig slachthuis"), welke aan de oostzijde van de stad direkt aan de Niers gelegen is. Wegens gebrek aan tijd en middelen konden hier slechts waarnemingen na de sloop van het slachthuis worden verricht.

Het is niet uitgesloten dat het vroeg-middeleeuwse Gennep meer westwaarts langs de Maas moet worden gezocht. Hier werd in november een proefsleuf getrokken door het *Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam*, waarbij de eerste sporen van een nederzetting uit de 5de tot 7de eeuw aan het licht kwamen. Dit onderzoek wordt in 1989 voortgezet.

De uitwerking van het stadskernonderzoek zal in 1989 aangevangen worden. Of er in 1989 nog verdere gelegenheid zal zijn voor opgravingen of waarnemingen binnen de laat-middeleeuwse stad is nog niet bekend.

H. STOEPKER
R.O.B. Amersfoort

Middeleeuwse opgravingen verricht in 1988 door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek te Maastricht (Ned. Limb.)

St. Servaaskerk

Sinds 1981 wordt binnen een totale restauratie van de kerk archeologisch onderzoek verricht op de plaats waar verwarmingskelders geïnstalleerd worden.

In 1988 zijn in diverse opgravingsputten de resten van kerkgebouwen uit de vroege Middeleeuwen geconstateerd. Daarnaast zijn er graven vanaf de 5de eeuw tot de 18de eeuw blootgelegd.

Een van deze graven bevatte een loden kruis met een inscriptie, waardoor

duidelijk is geworden dat de overledene Humbertus heeft geheten. Genoemde Humbertus was proost van het Servaaskapittel in de tweede helft van de 11de eeuw. De inscriptie op het kruis toont onomstotelijk aan dat proost Humbertus de belangrijkste bouwheer is geweest van de Romaanse kerk, zoals die in de loop van de 11de en 12de eeuw gestalte gekregen heeft.

Jodenstraat

In het voorjaar van 1988 werden bij een opgraving aan de Jodenstraat een aantal afvalkuilen uit de Merovingische periode ontdekt. Een van deze kuilen, die waarschijnlijk in eerste instantie als waterput heeft gefungeerd, had een diepte van 4 m en een doorsnede van 2 m. De putinhoud bestond naast diverse potscherven uit talloze fragmenten van veelkleurige glaspasta. Het gaat hierbij om kraaltjes, staafjes en afsnijdsels, die de overblijfselen vormen van glaskralenfabricage. Mede op basis van de datering van het aardewerk kan de kralenproductie in de 6de eeuw gesitueerd worden.

Interessante parallellen kunnen getrokken worden tussen de glasfragmenten uit de put en de glaskralen afkomstig van het grafveld onder en in de onmiddellijke omgeving van de St.-Servaaskerk.

W. DIJKMAN
Maastricht

Fouilles médiévales au Grand-Duché de Luxembourg

Le Château de Bourscheid

Il est situé à mi-pente sur un éperon qui domine de 150 m le cours de la Sûre, confluent de la Moselle.

Il est mentionné vers 1095 avec Bertrand de Bourscheid, avoué de l'abbaye d'Echternach. Au début du XVIe siècle, le château est habité par des baillis exclusivement. Vers 1812, le château est vendu et abandonné.

Les fouilles (de 1986 à 1988) attestent la présence romaine (monnaies

etc.). Une première enceinte en bois de l'époque carolingienne a été dégagée.

Bibliographie:

J. ZIMMER : *Zur Baugeschichte der Höhenburg Bourscheid*, prévu pour la fin 1990.

Le Château de Larochette

Il est situé sur un promontoire du Grès de Luxembourg, dominant la vallée de l'Ernz, un confluent de la Sûre.

Vers la fin du XIIe siècle, les seigneurs de Larochette apparaissent comme bannerets de la Maison de Luxembourg. Le château fut abandonné vers la fin du XVIe siècle.

Les fouilles ont débuté en 1986 et sont toujours en cours. La publication de leurs résultats est prévue pour la fin 1989.

Le Château de Vianden

Il est situé à la bordure méridionale des Ardennes, dominant le cours encaissé de l'Our, qui fait frontière entre le Luxembourg et l'Allemagne. La première citation se situe vers 1090 avec Bertolphe, *comes de Vianne*. En 1417, le Comté passe par héritage à la Maison de Nassau. Le château cesse d'être la résidence habituelle des comtes. Depuis le XVe siècle, il est géré par des baillis.

Les fouilles ont été menées de septembre 1983 à 1985. D'après le matériel archéologique, le site était occupé de la fin du IIIe siècle jusque vers le milieu du Ve siècle. Après un hiatus de plusieurs siècles, l'occupation du site reprend à l'époque carolingienne.

Bibliographie:

J. METZLER & J. ZIMMER 1985: *Récents recherches archéologiques au Château de Vianden*, Château Gaillard XII, Caen,

Vianden, Eglise Ste. Trinitaire

Elle est située en contrebas du château de Vianden, dans le vallon étroit de la "Schankertbock".

Début des constructions vers 1248 sur un terrain mis à disposition par les comtes de Vianden.

Lors des fouilles de 1988, découvertes de constructions ultérieures à la construction de l'église.

Bibliographie:

P. BASSING, *Vianden und seine Kirchen, Kapellen und sakralen Kunstschatze*, Band IV, Vianden.

J. ZIMMER

Fouilles médiévales dans la circonscription de Lorraine (Fr.)

DEPARTEMENT MEURTHE-ET-MOSELLE

Mousson

"La Butte", responsable: P. Cuvelier.

Succession d'édifices religieux du VIIe au XVIIIe siècles à l'intérieur du château médiéval.

Richardménil

Responsable: G. Giuliano.

Fouille d'une maison forte.

DEPARTEMENT MOSELLE

Metz

"Ilot Saint-Nicolas", responsable: N. Dautremont.

Habitat à partir du XIIe siècle, chapelle médiévale de l'Hôpital Saint-Nicolas (XVe siècle ?) réaménagée ultérieurement, inhumations médiévales et post-médiévales en pleine terre et en sarcophages de pierre.

Metz

“Pontiffroy - Jardin du Mail 3e tranche”, responsable: M. Georges.
Fours de potier des XIIIe-XIVe siècles, dont un petit four construit avec des céramiques entières.

DEPARTEMENT VOSGES**Epinal**

“Le Château”, responsable: M. Bur.

Château fort, structure d'occupation (bâtiment, escaliers, réseau de canalisation, citerne ...), Xe-XVIIe siècles.

Saint-Amé

“Le Saint-Mont”, responsable: M. Rouillon.

Prieuré, nécropole médiévale.

Châtel-sur-Moselle

“Les Capucins”, responsable: Ch. Debry.

Habitat fortifié, occupation continue de la fin du Haut Moyen-Age au XVIIe siècle.

Haute vallée de la Moselle

Responsable: F. Pierre.

Inventaire minier médiéval.

J. BURNOUF

(Directrice de circonscription)

Liste des fouilles médiévales pour 1988 pour la circonscription du Nord - Pas-de-Calais (Fr.)

Monsieur P. DEMOLON, Musée de Chartreux, Service Archéologique, 191 rue Saint Albin 59500 Douai: à *Ecaillon motte féodale* - sondages et fouille.

Monsieur G. BLIECK, Mairie de Lille, Direction des Etudes et de l'Urbanisme, 59033 Lille Cedex: à *Lille, Site de la Place du Général de Gaulle*.

Monsieur J. BARBIEUX, Musée Municipal 2 rue Paul Doumer, 59200 Tourcoing: diverses observations dans le *Centre- Ville de Tourcoing*.

Monsieur P. DEMOLON, diverses observations et fouilles dans le *Centre-Ville de Douai*.

Monsieur B. FLORIN, 22 rue Pierre Flinois, 59127 Walincourt Selvigny: *Cambrai, Château de Selles; Région d'Artois* - prospections et inventaire de *mottes féodales; Honnecourt* - site d'une *Abbaye*.

Monsieur J.-C. ROUTIER et Equipe du Transmanche: Divers sites du Moyen Age sur les communes de *Coquelles* et *Frethun*, cimetières, églises, bâtiments ruraux.

P. LEMAN
(Directeur de circonscription)

Table des Matières / Inhoudstafel / Inhaltsverzeichnis

Poezie vanaf de sleufrand.	2
BAIJOT A., Le village disparu du Mont-Saint-Rahy à Bomal (Durbuy) (Lux.).	70
BALTHAU E. & VERHAEGHE F., Opgravingen in het kasteel te Laarne (O.-VI.).	26
BORREMANS R., Fouilles d'un atelier de potier médiéval à Andenelle (Andenne) (Lg.).	16
BUNGENEERS J., De bodem van de O.L.Vrouwkathedraal te Antwerpen geeft zijn geheimen prijs : het vondstenmateriaal (Antw.).	15
BUNGENEERS J., OOST T. & VEECKMAN J., De opgravingen in de O.L.Vrouwekathedraal te Antwerpen (Antw.).	45
CAES W., Een "hoeve met walgracht" te Haacht (Brab.).	66
CALLEBAUT D., De vroeg-middeleeuwse portus en de Sint-Salvatorsabdij van Ename (Oudenaarde) (O.-VI.).	64
CALLEBAUT D. & DE GROOTE K., De Sint-Michielskerk in Sint-Lievens-Houtem (O.-VI.).	44
CALLEBAUT D. & DE GROOTE K., Oudenaarde-Pamele : Onderzoek in een middeleeuwse industriële stadsektor (O.-VI.).	56
CLAEYS P.-J., Le château dit "Tour Louette" à Achet (Nr.).	34
DE BELIE A. & DE SMET M., Gebrandschilderd glas van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai (O.-VI.).	14
DE BLESER CH., Studie van glas in Gent (O.-VI.)	12
DE BOE G., Ortho, fortification du Bas-Empire romain et château médiéval (Lux.).	37
DE COCK S., Opgravingen in de stad Mechelen (Antw.).	60
DE MEULEMEESTER J., De motte van Brustem (St.Truiden) (Limb.).	30
DE MEULEMEESTER J., Karolingische castra in Vlaanderen en Artesië.	22
DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M., De abtswoning van de Duinenabdij te Koksijde (W.-VI.).	42
DE MEULEMEESTER J. & DEWILDE M., De opgravingscampagne 1988 in de Duinenabdij te Koksijde (W.-VI.).	43

DE SWAEF W., PIETERS M. & WAUTERS E., Stadsarcheologisch onderzoek te Aalst (O.-VI).	54
DE WITTE H., Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VI).	49
DEHON D., DEMETER S. & LONGREE D., L'enclos à l'Tour" à Buresse (Hamoir) (Nr.).	35
DEMETER ST., Landen - Sainte-Gertrude (Brab.).	5
DESPRIET PH., Noodopgravingen aan de Kortrijkse .Houtmarkt (W.-VI).	53
DESPRIET PH., Opgravingen aan de Kortrijkse Sint -Maartenskerk (W.-VI).	40
DEWILDE M., Archeologisch onderzoek te Roksem (W.-VI).	62
DEWILDE M., GEEROMS D. & VANDENBERGHE S., Onderzoek van een zestiende eeuws woonhuis in Londerzeel (Brab.).	65
DEWILDE M., HEUS J. & VANDEWALLE F., Het Oosthof in Koekelare (W.-VI).	25
DIERKENS A., Une entreprise en cours : le corpus des sculptures du haut moyen-âge de Belgique (Ve - Xe siècles).	8
DOPERE F. & UBREGTS W., Het eindé van de middeleeuwse woontoren in Vlaanderen.	23
ERVYNCK A., Archeozoölogisch onderzoek door het laboratorium voor paleontologie, R.U.G.	18
ERVYNCK A., De zwarte rat : een middeleeuwse pest.	19
ERVYNCK A. & VAN DAMME D., Middeleeuwse fretten en konijnen : zeldzame vondsten uit het kasteel van Laarne (O.-VI).	20
GOEMINNE L., Molens in de Middeleeuwen.	61
HOFFSUMMER P., Dendrochronologie et étude des charpentes de l'abbatiale de Floreffé (Nr.).	21
HOFFSUMMER-BOSSON A., L'église paroissiale Saint-Georges à Limbourg (Lg.).	47
HOLLEVOET Y., Merovingische bewoningssporen te Roksem - Hoge Dijken (Gem.Oudenburg)(W.-VI).	2
JEANMART J., Fouilles du Parc du Nord de l'ancienne abbaye de Brogne (Saint-Gérard) à Mettet (Nr.).	49
KARDUX T., Het hof van Nedergem te Epepegem (Brab.).	27
LALEMAN M.-C. & RAVESCHOT P., Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-VI).	57

LAMBERT G., Le cimetière mérovingien de Torgny (Lux.).	6
MATTHYS A., Sugny, "Tchesté de la Rotche" (Nr.).	36
MIGNOT PH., Le château de Montaigle (Falaën) (Nr.).	33
MOUREAU M., Fouilles 1987-1988 à la nécropole franque d'Omal (Lg.).	5
ROOSENS B., Het kasteel "Jonkholt" te Hoelbeek (Limb.).	31
STROOBANTS A., Stadsarcheologisch onderzoek te Dendermonde (O.-Vl.).	55
SWINNEN M., Stadsarcheologie in Mechelen (Antw.).	59
TERMOTE J., De situs van de Sint-Laurentiuskerk te Nieuwpoort (W.-Vl.).	39
TERMOTE J., Stadsarcheologisch onderzoek te Ieper (W.-Vl.).	51
TERMOTE J. & TIMPERMAN M., Onderzoek van het site van het Norbertinessenklooster te Veurne (W.-Vl.).	38
VAN BELLINGEN ST., Gelijkarmige fibulae uit de Merovingische en Karolingische periode in België en Noord-Frankrijk.	9
VERBEECK M., Merovingisch grafveld te Erps-Kwerps (Brab.).	4
VERBRUGGHE G., Archeologisch onderzoek te Gistel (W.-Vl.).	63
WAEGEMAN T., Burchtruïne Pietersheim te Lanaken (Limb.).	32
WEBER J.-P., Le haut fourneau de Marsolle à Mirwart (Lux.).	67

RÉGIONS LIMITOPHES - AANGRENZENDE REGIO'S

BURNOUF J., Fouilles médiévales dans la circonscription de Lorraine (Fr.) (<i>Mousson, Richardménil, Metz, Epinal, Saint-Amé, Châtel-sur-Moselle, Haute vallée de la Moselle</i>).	81
DIJKMAN W., Middeleeuwse opgravingen verricht in 1988 door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek te Maastricht (Ned.Limb.). (<i>St.Servaaskerk, Jodenstraat</i>).	78
HENDRIKS J., Nieuwe nederzettingen in de Noorderkempen (N.-Brab.).	75
LEMAN P., Liste des fouilles médiévales pour 1988 pour la circonscription du Nord/Pas-de-Calais (Fr.) (<i>Douai, Lille, Tourcoing, Cambrai, Selles, Honnecourt, Coquelles, Frethun</i>).	82

STOEPKER H., Archeologisch onderzoek in Nederlands Limburg.	77
VAN HERINGEN R.M., Archeologisch onderzoek in Zeeland betreffende de hoge en late Middeleeuwen over de jaren 1986-1988 (<i>Burgh op Schouwen, Zaamslag-Torenberg, Nieuwlande</i>).	71
ZIMMER J., Fouilles médiévales au Grand-Duché de Luxembourg	79

ARCHAEOLOGIA MEDIAEVALIS 1989

Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix / Faculté de droit, Bd de la Vierge, 5000 Namur / Auditoire D 2

vendredi-Vrijdag-Freitag 17/03/1989

- 0.45 : Réception avec café/ Ontvangst met koffie/ Empfang mit Kaffee
0.15 : Allocution de bienvenue/ Openingsrede/ Eröffnungsrede
0.30 : **St. Demeter** - Landen-Sainte-Gertrude (Brab.)
0.45 : **M. Verbeeck** - Mérovingisch grafveld te Erps-Kwerps (Brab.)
1.00 : **G. Lambert** - Le cimetière mérovingien de Torgny (Lux.)
1.15 : **A. Dierkens** - Une entreprise en cours : le corpus des sculptures du haut-moyen âge en Belgique
1.30 : **St. Van Bellingen** - Les fibules ansées symétriques mérovingiennes et carolingiennes en Belgique et dans la Nord de la France
1.45 : **A. De Belie & M. De Smet** - Gebrandschilderd glas van de Boudelo-abdij te Klein-Sinaai (O.-Vl.)
2.00 : Lunch (restaurant universitaire de l'Arsenal)
3.00 : **Ch. De Bleser** - Studie van glas in Gent (O.-Vl.)
4.15 : **J. Bungeneers** - De bodem van de O.L.Vrouwkathedraal te Antwerpen geeft zijn geheimen prijs : het vondstenmateriaal (Antw.)
4.30 : **R. Borremans** - Fouilles d'un atelier de potier médiéval à Andenelle (Andenne) (Lg.)
4.45 : **P. Hoffsummer** - Dendrochronologie et étude des charpentes de l'abbatiale de Floreffe (Nr)
5.00 : **J. De Meulemeester** - De motte van Brustem (St.Truiden) (Limb.)
5.15 : Café/ Koffie/ Kaffee
5.45 : **E. Balthau & F. Verhaegue** - Opgravingen in het kasteel te Laarne (O.-Vl.)
6.00 : **A. Ervynck** - Archeozoologisch onderzoek voor het labo voor paleontologie, R.U.G.
6.15 : **M. Dewilde, J. Heus & F. Vandewalle** - Het Oosthof in Koekelare (W.-Vl.)
6.30 : **A. Hoffsummer-Bosson** - L'église paroissiale Saint-Georges à Limbourg (Lg.)
6.45 : **T. Waegeman** - Burchtruïne Pietersheim te Lanaken (Limb.)

zaterdag-Zaterdag-Samstag 18/03/1989

- 0.00 : Réception avec café/ Ontvangst met koffie/ Empfang mit Kaffee
0.30 : **P.-J. Claeys** - Le château dit "Tour Louette" à Achet (Nr)
0.45 : **Ph. Mignot** - Le château de Montaigle (Falaën) (Nr)
1.00 : **G. De Boe** - Ortho, fortification du Bas-Empire romain et château médiéval (Lux.)
1.15 : **F. Doperé & W. Ubregts** - Algemene organisatie van de middeleeuwse woontoren in Vlaanderen / La fin du donjon résidentiel médiéval en Flandre
1.45 : **J. Jeanmart** - Fouilles du Parc du Nord de l'ancienne abbaye de Brogne (Saint-Gérard) à Mettet (Brab.)
2.00 : Lunch (cafeteria faculté de droit)
3.00 : **Ph. Despriet** - Opgravingen aan de Kortrijkse Sint-Maartenskerk (W.-Vl.)
3.15 : **H. De Witte** - Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-Vl.)
3.30 : **W. De Swaef, M. Pieters & E. Wauters** - Stadsarcheologisch onderzoek te Aalst (O.-Vl.)
3.45 : **D. Callebaut & K. De Groote** - Oudenaarde-Pamele : onderzoek in een middeleeuwse industriële stadssektor (O.-Vl.)
4.00 : **M.-C. Laleman & P. Raveschot** - Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-Vl.)
4.15 : Café/ Koffie/ Kaffee
4.45 : **J. Bungeneers, T. Oost & J. Veckman** - De opgravingen in de O.L.Vrouwkathedraal te Antwerpen (Antw.)
5.00 : **J. Caes** - Een "hoeve met walgracht" te Haacht (Brab.)
5.15 : **W.-P. Weber** - Le haut fourneau de Marsolle à Mirwart (Lux.)
6.30 : **A. Baijot** - Le village disparu du Mont-Saint-Rahy à Bomal (Durbuy) (Lux.)
6.45 : Clôture/ Slotwoord/ Schlusswort

Avec la collaboration du

Crédit Communal de Belgique